

KÉT MAGYAR CSALÁD PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL A 20. SZÁZAD VÉGÉIG

Előszó

*„Hajt a lélek, nagy a kedvem, gondolatom unszol engem,
fognom dalhoz, énekléshez, kezdenem a regéléshez.”
(Kalevala. Barna Ferdinánd ford.)*

Régi tervem végrehajtásához fogok: meg akarom írni a Veress és a Deák család párhuzamos történetét, gyerekeink, unokáink és az ő utódaik okulására. Tudom, hogy előbb-utóbb szükségetek lesz rá, törvényszerűen elérkezik minden ember életében az az idő, amikor bosszantja, hogy gyerek-korában nem figyelt eléggé, ha az öregek a múlttól beszéltek – most meg nincs már kit faggatni. Pedig mennyi minden történt ebben a mi 20. századunkban! Írói tehetség híján nem kommentálom az eseményeket, nektek kell átérezni, és – egy szerencsére (remélhetőleg) másféle világban felnövő – gyerekeitekkel megértetni, mit jelentett a háborúban küzdő és küszködő fiúkat hazavárni, hanyatt-homlok elmenekülni egy otthonból, elveszíteni mindent, bujkálni, félni, meggazdagodni-elszegényedni, igyekezni túlélni, megalkudni vagy fejjel a falnak menni. És elveszíteni azokat, akiket szeretünk.

A két család életében sok a párhuzam, bár az eltérések is alapvetőek. A kettő együtt jellegzetes közép-keleteurópai történet. Az ősök között vannak székely nemesek (földművelők és egyetemi tanárok), szász, osztrák, német, magyar polgárok, magyar zsidó értelmiségiek, iparosok és kereskedők, az Osztrák-Magyar Monarchia egész területéről: Ausztriából, Erdélyből, Horvátországból, Csehországból, a Vajdaságból, Magyarországról. Vannak különböző felekezetekhez tartozó papok: unitáriusok, reformátusok, evangélikusok, neológ izraeliták. Történetüket meghatározzák a háborúk, forradalmak, menekülések, bujkálások – mégis, mindennek ellenére szép, értelmes, alkotó életet éltek, többnyire, a lehetőségekhez képest, rendezett családi és anyagi körülmények között.

Forrásaim: levelek, dokumentumok, magnóra mondott visszaemlékezések, kézírásos önéletrajzok (férjem, Veress Pál hosszabb-rövidebb életrajzai), interjúi, a róla megjelent írások, a 2003-ban kiadott Veress-monográfia; unokatestvérei, Veress Katalin és Vinczéné Császár Marika vissza-émlékezései; apám, Deák István beszámolója katonakoráról az első világháború végéig, és Pankával meg velem folytatott, magnóra vett beszámolói munkáiról, internálásáról, szüleim levelei a kitelepítésükről; apám bátyja, Pál írása a székesfehérvári üzletük történetéről; unokatestvéreim, Csillag Mátyás és Deák Péter önéletrajzai; mindenekelőtt a testvérem, ifj. Deák István külföldről írt levelei, – ezekhez fűződnek a mi hazuról írott leveleink is –, továbbá nem-rokoni, de valamiért fontos élettörténetek; és természetesen Pali és a saját emlékeim, levelezésünk. Családfák, fényképek, jegyzetek, magnófelvételek segítik majd a tájékozódást – ne riadjatok vissza!

És még egy könnyítés: A levelekben mindenki többféleképpen használatos néven szerepelhet. Tehát:

Veress Vilmos és felesége, Malom Aranka – Kicsitata, Kicsimama
dr. Veress Pál – id. Veress Pál, Apuka, Édesapa
Veressné Meisel Dóra – Anyuka, Dóra nagymami
Veress Évi – Évi, dr. Gegus Imréné, Heckenast Gusztávné, Mami, Mamika
ifj. Veress Pál – Pali, Pauli, Apa, Édesapa, és becenevek
ifj. Veress Pálné – Éva, Anya, Édesanya, Mancsi
Gegus Ildikó – Csipszi, Ildi
id. Deák István – Apu, Pista, Nagyapi
Deák Istvánné Timár Anna – Anyu, Annus, Nagyanyi
ifj. Deák István – Pityu, Pisti, István, Macu
Deák Marianne – Marcsi, Aranyiné
Timár Zsófi – Zsófi, Csillag Imréné, Antal Jenőné

Veress Pálné Deák Éva

A Veress család első nyomai okiratokban

Pali családját igen régi korokig lehet visszavezetni, már a fennmaradt oklevelek előtti időkben is felbukkan a nevük. Egy a család származási helyén, Árkoson gyűjtött népmese beszél „a hamislelkű Veress vitézről – nem valami hízelgően.*

**Kriza János: Vadrózsák, népköltési gyűjtemény, 1863.*

Az első okmány, amely megemlíti egy Árkosi Veress székely nemest, mint Sepsi szék főjegyzőjét, 1607-ből származik. Egy későbbi okirat szerint Veress Boldizsár 1609. május 25-én Báthory Gábor fejedelemtől kapott nemeslevelet, Veress István pedig 1648. február 22-én Rákóczi György fejedelemtől. (Gondoljatok arra, hogy Magyarország nagy része ekkor török hódoltság alatt volt, Amerikát alig több mint 100 éve fedezte fel Kolumbusz, és Nyugat-Európában dúlt a harmincéves háború.). Az első Veressek katonák voltak – lófő rangjuk azt jelenti, hogy a saját lovukon kellett a haza határőrzőiként szolgálniuk –, de volt földjük is, amit a legidősebb fiú örökölt, egy fiút pedig mindig kitanított a család. Így aztán évtizedek során többükből lett tisztviselő, tanító vagy unitárius pap. Ez utóbbiak egyike kaphatta a családi címet (vörös mezőben sziklán ülő fehér galamb, csőrében olajággal), a lelkipásztori hivatás jelképét.

A sepsiszentgyörgyi Székely múzeum és az Udvarhely megyei levéltár több olyan iratot őrzött (félő, hogy már nem őrzi), ahol név szerint szerepelt a népes család. Az egyik okmányból kiderül, hogy 1614-ben a család 12 tagját vették be a vitézek névjegyzékébe. (Az iratokat 1938-ban, amikor nálunk mindenkinek igazolnia kellett a származását, Veress Gábor, Pali nagybátyja kutatta fel, hogy a nemesi előnévhez és a címerhez való jogot igazolhassa. Meg kell jegyezni, hogy sem idősebb, sem ifjabb Veress Pál elvből nem írta alá a Belügyminisztériumhoz intézett idevonatkozó kérvényt, bár elvértve ők is használták az 'árkosi' előnevet.)

Egyenes ágon így követték egymást az árkosai Veressek (a rengeteg testvért kihagytam):

- János notarius (1635)
- Bálint királyi preceptor
  - Máté
- Benedek pap (1660-as évek)
  - András
  - István Huszár (1804), felesége Bakó Éva
  - Dániel (szül. 1793, huszár, határnok), felesége Barabás Anna, házasodtak 1817-ben
  - Áron (1819), felesége kokosi Falka Julianna (1833), házasodtak 1850-ben, Pali dédszülei
- Vilmos (Kolozsvár 1853. január 27.– Kolozsvár 1920); felesége Malom Aranka (Kolozsvár 1862 –Budapest 1937), házasodtak 1882. július 10-én. Ők Pali nagyszülei

id. Veress Pál, Veress Vilmos (Kicsitata), Amál, Böske, Malom Aranka (Kicsimama) 1913 körül Kolozsvárt

A család a Háromszék megyei Árkosról (Arcus), egy Sepsiszentgyörgy melletti, 1500 lelket számláló szép kis faluból származik.* Lankás hegyek, hagyományos, fafaragásokkal díszített házak, öreg kerített templom, unitárius paplak, a hegyen várrom. Az ásványvizet a Glória-kútból hordják a helybeliek. A közelben van a kellemesen pezsgő Sugás-fürdő. Jártunk ott a 70-es években, apám is velünk volt.

Az árkosi vár

*Vofkori László: Székelyföld útikönyve II. (Cartographia 1991) szerint az 1990-es népszámlálás adatai: 1248 lakos, ebből 26 román. A 16. századi földrendezésben megrongálódott a templom, 1830-ban újjáépült. A védőfal 1639-ből származik, 5-szögletű, 4 bástyája és egy tornya van.

Amit a Deák család múltjáról tudunk

*Mottó: Kohn felmegy az Úristenhez:
'Atyám, akkora szégyen esett meg rajtam, hogy alig merem előadni.
Az én egyszülött fiam elhagyta ősei hitét és megkeresztelkedett.'
'Nyugodj bele, barátom, gondolj arra, hogy velem szószerint ugyanez történt.'*

Az én apai családomról a 19. század közepe előtt keveset, az anyai családról szinte semmit sem tudunk. Őseim magyar zsidók voltak, tudós rabbi is volt köztük, mind felvilágosult, reformista, művelt, liberális, neológ és jó magyar hazafi. Amint megengedték a törvények (II. József uralkodása alatt, 1780 körül), beköltöztek Veszprémbe, 1843-ban Székesfehérvárra, 1902-ben Deutschról Deákra változtatták a nevüket, asszimilálódtak, sorra katolizáltak. Apánk visszaemlékezéseiben ezt írja: 'Jellegzetesen honosult magyar zsidó család.'

(Ezért éreztem elviselhetetlenül igazságtalannak, végtelenül megalázóknak Csoóri Sándor cikkét 1990-ben, amikor a legnagyobb fenyegetésként beszélt a zsidó írókról, mert magukhoz akarják asszimilálni a nemzetet. Hát nem elég záloga magyarságunknak, hogy a legjobb költőink közt ott van Radnóti, a legszebb magyar nyelvről ismert Vas István és annyian mások? Mivel kell még bizonyítanunk, és egyáltalán, miért kell magyarázkodnunk?)

Apai ükapám Deuts (*sic*) Bernát volt. Veszprémben született, és csak annyit tudunk róla, hogy az 1809-es, Napóleon elleni nemesi felkeléshez „segedelmével hozzájárult”. Felesége Deutsch Jozefina. Két fiuk közül Deuts Emánuel, várpalotai ékszerész, aki később Manóra magyarosította a keresztnévét, a dédapánk. Várpalotáról Székesfehérvárra települt 1843-ban*, hogy ott átvegye elhalt sógora boltját, és megalapítsa a kereskedőcéget.

* A szabad királyi városokba – ma törvényhatósági jogú városok – csak egyes privilegizált, tekintélyes zsidó családok kaptak beköltözési engedélyt.

1848-ban nemzetőrként kísérté Budára az elfogott horvátokat. Zsinóros magyar ruhát hordott, még olyankor is, amikor Bécsbe utazott üzleti ügyekben – ahol ezt ugyancsak rossz néven vették tőle.

Deuts Bernát 1810 körül (1788-1846)

A szabadságharc bukása után a fehérvári polgárookra kivetett hatvanezer forint hadisarcból természetesen neki is tekintélyes összeget kellett vállalnia, az adójának négyszeresét, miközben a császárhű polgároknak elengedték a hadiadót. Manó dédapára úgy emlékezett a család, mint gyerek- és állatszerető, vidám emberre. 1881-ben halt meg.

Véletlen, de jellemző párhuzamok

Az 1848-as szabadságharcban a Veress és a Deák család egy-egy tagja is részt vett (igaz, ellenkező oldalon. Huszár Veress Áron a székely huszárezred tisztjeként a császáriak oldalára került – ez az ezred nem harcolt a magyar honvédek ellen. Deuts Emánuel testvére, Gábor, aki Némethyre magyarosította a nevét, honvédtiszt lett. Ő kifizetéses állami tisztviselőként Veszprémben élt. Később a fia és a lánya is az IBUSz-nál dolgozott, ahová nagybátyjuk, a sokat emlegetett Béla bácsi, az IBUSz egyik alapítója helyezte el őket. (Úgy ötven évvel később dr. Veress Gábor, idősebb Veress Pál fivére, lett az IBUSz vezérigazgatója.)

Deutsch Béla (1851-1919), apánk kedvenc nagybátyja, életvidám, nagystílusú, vállalkozó szellemű ember volt, szeretett mulatni, szerette a nőket. (Apu szívesen mesélgette, hogy tízévesen Béla bácsival egy felejthetetlen tutajúton vehetett részt, lefelé a Poprádon.) Élete javát Bécsben töltötte, de az I. világháború utáni gazdasági válság anyagilag tönkretette. Háromszor nősült, harmadik felesége Farkasházy Fischer Etelka, a herendi porcelángyár alapítójának a lánya. Fia, Emil, rendkívül művelt, kiváló ember volt, Bécsben, majd Berlinben élt, apám úgy emlegette, mint az intellektus csodáját. Emil volt az, aki a 14-éves apámat bevezette Schopenhauer, Nietzsche, Nordau irodalmába. Öccse, Hans, Willy Deutschhausen néven, evangélikus lelkész lett Kanadában.

Újabb párhuzam a két család között: Wittman Ferenc, nagyanyám unokatestvére, 1860-ban született Hódmezővásárhelyen. A pesti Műegyetemen volt tanársegéd, majd a technikai fizikai tanszék tanára. Tanulmányai közt szerepel Budapest elektromos világítása. A Tanárképző Intézet igazgatója lett 1919-ben. Dr. Veress Pál 1929-től 1945-ig, haláláig volt az Intézet igazgatója.

Amit hallomásból tudok a Veress családról

Veress Vilmos, Pali apai nagyapja – akár az én apai nagyapám – 1852-ben született, három évvel a szabadságharc bukása után. Felnőtt kort megért testvérei: Pál, Ágnes és Ilona. Pál bácsi ottmaradt Árkoson, az ősi házban. A falu legnagyobb gazdája volt, sok állatot tartott, maga és egész családja rengeteget dolgozott. A birtokot fia, Barabás örökölte. Barabás bácsi néha felrándult Budapestre, ilyenkor rendszerint Pali szüleinél szállt meg, és – a család megrökönyödésére – mindig maga-készítette reggelit fogyasztott: szalonnát és rengeteg hagymát aprított juhtúróba, pálinkát ivott hozzá. Húga, Ágnes, Somorjára ment férjhez, Nagy Lajos református paphoz; Ilona Kolozsvárra, Csifó Salamon unitárius teológiai tanárhoz (1865-1934), Vilmos (Pali nagyapja) pedig, ahogyan illett, tovább tanult Kolozsvárott és Göttingában az egyetemen, majd matematikatanár és tudós lett, igazgatója a kolozsvári kereskedelmi akadémiának.

Itt mondom el, hogy Nagy Lajoséknak kilenc gyerekük volt, Csifó Salamonéknak egy sem, ezért a legfiatalabb Nagy fiút, Lászlót, Csifóék örökbefogadták. Csifó Nagy László unitárius pap lett. Jóhumorú, művelt, autonóm ember, tanulmányai során hobóként bejárta Észak-Amerikát. Megnősült, felesége pesti lány volt, Csefkő Éva. Ismertem mindkettőjüket. Csifó László 1963-ban, 57 évesen halt meg.

Gyerekük nem született, így a családi hagyományhoz híven örökbefogadták egy sokgyerekes, szegénysorsú székely család jóeszmű kisfiát, Sándort. (Sanyi az igazi apját mindvégig édesapámnak, nevelőapját kedvesapámnak nevezte.) Sanyi elektromérnök, felesége Vánicsa Klári franciatanár, Marosvásárhelyen éltek, majd a kilencvenes években áttelepültek Magyarországra, Zalaegerszegre, lányaikkal, Iringóval és Borókával együtt. *(Az erdélyi magyarok gyakran adtak*

ilyen szokatlan, vagy csak magyar nyelven előforduló nevet a gyerekeiknek, hogy a román anyakönyvvezető ne találjon hozzá román megfelelőt. Ezért volt ott annyi Attila és Emese is.) Iringó jogot végzett, jogtanácsos lett, Boróka fogorvos.

Veress Kati filmbeillő, kedves történetet mesélt Nagyékról. Ő még ismerte Nagy Zoltit és a nálánál húsz évvel idősebb feleségét, Ilust. Budán laktak. Nos, mikor ez a Nagy Zolti meghalt, húgai feljöttek Kolozsvárról a temetésre. Elsiratták, eltemették a bátyjukat, majd a szertartás után bejelentették, hogy most nekiindulnak a városnak, ki tudja, mikor kerülnek ismét Pestre. És úgy, ahogyan voltak, talpig gyászban, kimentek az Angolparkba. Lobogott hosszú fátylúk a hullámvasút fölött.

Pali nagyapjának, Veress Vilmosnak malomvizi Malom Aranka lett a felesége. Most vissza kell ugornom az időben, hogy a Malom családról is elmondjam, amit tudok. Ez a család jobbmódú volt, mint a Veressék. Erdély déli részéből, a Hátszegi-medence déli pereméről, Malomvíz faluból származott a dédanya. A falu a Retyezát peremén, a Nagypatak mentén áll. Ebből a faluból 1848-ban menekülniük kellett – a családi hagyomány szerint egyik cseléd lányuk figyelmeztette őket, hogy a forradalom lázában a románok irtják a magyarokat. A családtagok egyenként, csak a rajtuk levő ruhával osontak ki a házukból és bújtak, ahová tudtak. (Közel száz évre rá a mi családukban is néhányan hasonlóformán menekültek.)

Az ő gyerekük volt többek között Sámuel (1776—1853), a torockószentgyörgyi református pap (felesége Vadadi Zsuzsanna). Másik fiuk, Malom Zsigmond (1833—1887) eltért a családi hagyománytól, nem pap lett, hanem hitelesítő mérnök. Feleségül vette leppendi Komis Amáliát (a Komis név nem a német komischból, nevetségesből ered, hanem a latin comes-ből: tanító, vezető). Zsigmond unokatestvére volt Malom Lujza író (1821—1846), aki sok neves emberrel folytatott levelezést, hírességek fordultak meg a házukban, köztük Liszt Ferenc és Brassai Sámuel, az 'utolsó magyar polihisztor'. Sajnos elveszett a Malom-lány teljes levelezése és angol nyelvű naplója is. Malom szekretáriust az 1830-31-ben Kolozsvárott vendégeskedő Barabás Miklós, az ugyancsak háromszéki származású neves festő is említi: ő készítette Lujza és Kómis Amália arcképét.

Malom Zsigmondné Komis Amália 1860 körül

Malom Blanka

Malom Zsigmondéknak szinte évente született gyerekük, legtöbbjük azonban kiskorában meghalt. A negyedik gyerek volt Aranka, Pali nagyanyja. Tehetséges, igen eleven kislány, remekül zongorázott, szépen kézimunkázott, finomakat sütött-főzött, meséket írt (megmaradt egy gyönyörű kézírással írt, idősebb kori meséje a kőszáli sasról.)

1912 – Malom Dezső és Márta néni

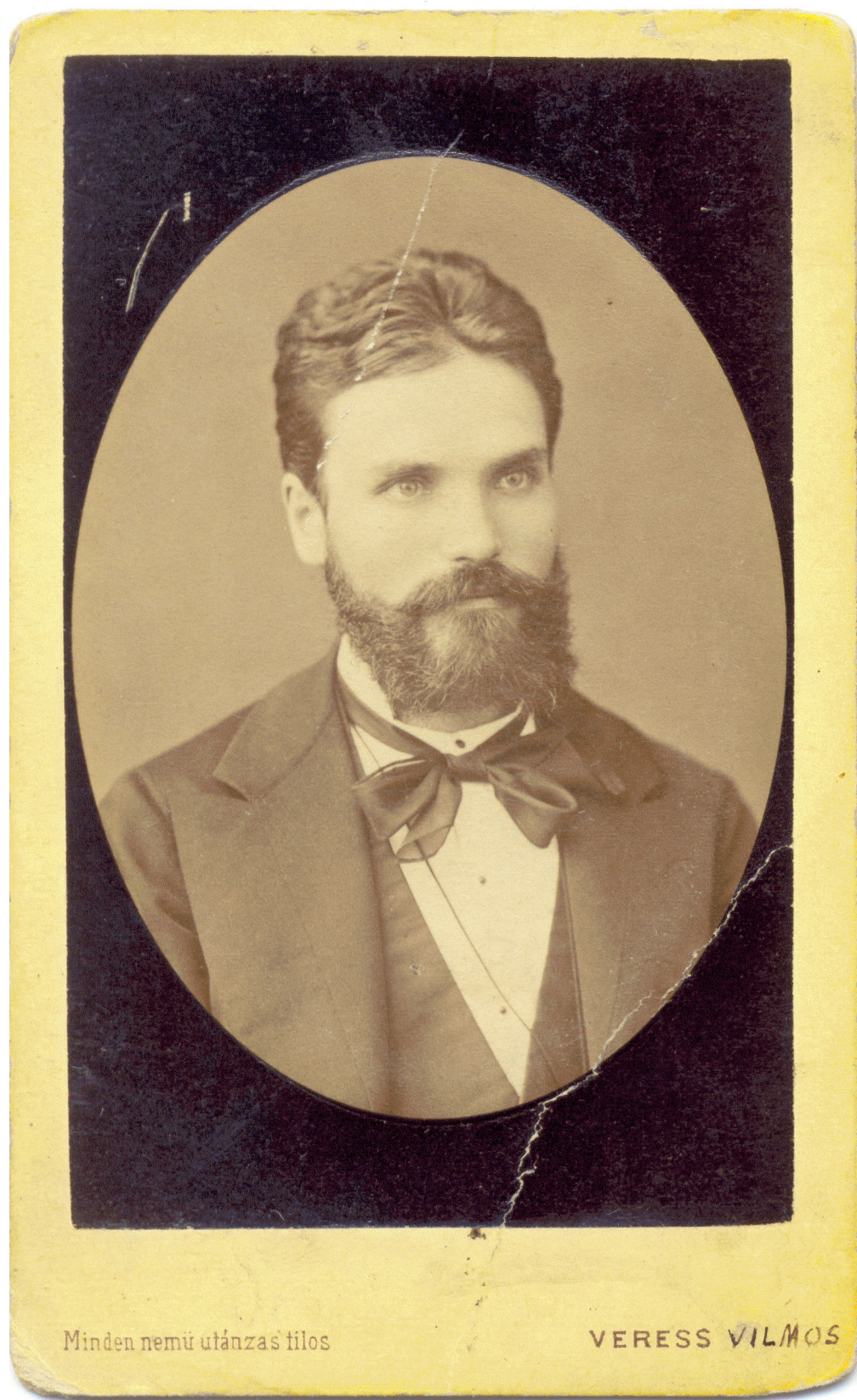
Egy kis történet kisiskolás kori csibészségéről: katolikus hittanra járt, és a lányok egyszer vitatkoztak, hord-e a tisztelendő bácsi hosszú nadrágot a reverenda alatt. Aranka erre elgurította a kézimunka-gombolyagát, egyenest a pap reverendája alá, utánabújt, azután 'van, van, megvan!' kiáltással tájékoztatta az osztályt a nadrág létezéséről.

Veress Vilmos és Malom Aranka – a gyerekeik Kicsitának és Kicsimamának szólították őket – Kolozsvárott nagy, erkélyes, kertes házban lakott a Szamos hídja közelében, a Rákóczi út elején, majd a Bástya utcában. Kilenc gyerekük született, az első kicsi korban meghaltak, de azután 1885-ben világra jött Gábor, 1888-ban Géza, 1889-ben László, 1892-ben Szilárd, 1893-ban Pál, majd a lányok: 1894-ben Böske és 1896-ban Amál.

A Veress-gyerekek 1900 körül Kolozsvárt: László (+), Pál, Gábor, Böske, Géza, Szilárd

A Bástya utcai ház mindig hangos volt a gyerekzsivajtól, a Székelyföldről Kolozsvárra utazó rokonság is sűrűn vendégeskedett náluk. A pezsgő szellemi élet odavonzotta a gyerekek barátait, a fiuk menyasszonyait, Kicsitata tanítványait.

Veress Vilmos 1878-ban

Kicsitata kistermetű, kék szemű, széles arccsontú, jóvágású férfi volt, meleg szívű, halk humorú, mindenki szerette.

Malom Aranka 1878-ban

Kicsimama szép, fekete, vonzó asszony, jól zongorázott, a családi bajok és viharok elől a muzsikáláshoz menekült. Kicsitata a gazdasági főiskolán tanított, matematika-könyveket írt, a fiúk bolygópálya-számításokat, méréseket, a pincében kémiai kísérleteket folytattak. Nyáron Székely-

földre utaztak, gyakran Gödemesterházára, Dezső bácsihoz, Veress Dániel fiához. Remek lovas-kirándulásokat tettek a Görgényi havasokban – Böske és Amál örök keserűségére, mert őket, kislányokat, nem vitték magukkal.

A sok gyerek között egyes dolgokról néha megfeledkeztek a szülők, Böskét például csak két és féléves korában, Amállal együtt keresztelték meg. (Böske döbbenetesen meg is szólalt: 'Miért önt le engem a bácsi?') Súlyosabb következménye is lett annak, hogy Kicsimama nem győzött ennyiféle figyelni: a kisiskolás Böske többször megütötte a sípcsontját, a seb elgennyedt, és mire orvoshoz vitték, késő volt: 24 óra gondolkodási időt kaptak, hozzájárulnak-e, hogy a gyerekek térdből levágják a lábát, másképp nem marad életben. Beleegyeztek az amputálásba, de nem merték a kislánynak megmondani, végül a tanítónénit hívták oda a műtét után, aki a paplant felemelve mutatta meg a hitetlenkedő gyerekeknek, mi történt.

A fiuk csibésztségükkel persze sok ijedséget okoztak. Hallottak egyszer egy akasztásról Kolozsvárott, és ki akarták próbálni a legkisebbiken, Palin. Szerencsére még idejében közbelépett valaki. – Örökké verekedtek a suszterinasokkal és egy alkalommal, amikor azok visszavágásra készültek, a nagyfiúk elbújtak és csak Palit ültették ki a ház elé – az inasok jobb híjján őt páholták el. Szomorkás gyerektörténet az is, hogy elszedték Palitól az ötödik születésnapjára kapott, csikóprémes, hosszúfarkú hintalovát és disznóölést játszottak vele: szalmán leperzselték a szőrét, még fel is darabolták.

A fiuk eredetileg az unitárius gimnáziumba jártak, a lányok a katolikus Marianumba. Gábor matematikai írásbelijén történt: abban az osztályteremben, ahol Veress Gábor ült, mindenkinek hibátlan lett a dolgozata, azonos szokatlan megoldással. Ebből akkora botrány támadt, hogy az öccseit átvitték az unitáriusoktól a piaristákhoz.*

*Hasonló vallási türelem jellemezte egyébként a Deák családot is, ahol két fiút a ciszterciták fehérvári gimnáziumába járattak, kettőt kereskedelmi középiskolába.

Ünnepek előtt nagy sütés-főzés folyt a Veress-házban, Gábornak még a zürichi egyetemre is küldtek töltöttkáposzta-kóstolót. A svájci fiúk felbontották a csomagot, őt is megkínálták, és csak a kóstolóból jött rá, mennyire elbántak vele. A többi fiú Kolozsvárott járt egyetemre: Géza orvos lett, Szilárd agrármérnök, Pál matematikus (az egyetemet Kolozsvárott kezdte, Pesten a legkiválóbbak számára fenntartott Eötvös kollégiumban, majd Göttingában folytatta, hazai tanárai Beke Manó és Fejér Lipót).

1910 augusztus – a felirat: „Málnázás után a házunk előtti réten”, jobb szélén Veress Pál

A lányok és lány-unokatestvéreik is végeztek egyetemet, ami ritkaságszámba ment akkoriban. (A mi családjunkban a lányok közül csak Keresztes Mária végzett egyetemet, kutató orvos lett.) Veress Böske matematika-tanár, Amál biológus és vegyész lett. Esténként egyetemi diáktársaik jöttek össze náluk nagy irodalmi beszélgetésekre. A legtöbb vita Ady körül folyt, végül még Kicsitata is behódolt az új irodalmi irányzatoknak.

Itt ejtek szót az unokatestvérek némelyikéről. A Vajk-fiatalok (*lásd családfa*) négyen voltak: Dusi, Piki, Vivi és Raul. Mindegyikük műszaki diplomát szerzett. Raul az amerikai érdekltségű MAORT cégnél dolgozott Budapesten, amerikai nőt vett feleségül, Louise-t. 1957-ben két fiukkal Amerikába mentek. Piki férje Vincze István volt, gyermekeik Palkó és Viola. Palkó felesége Császár Marika, Viola férje Károlyi Sándor – ők ketten Zebegényben élnek. Dusi férje Theiss Ede, egyetlen lányuk fiatalon meghalt.

Eddig szól a Veress család története, a kezdetektől az I. világháborúig.

Következik az én családom, nagyjából ugyanebben az időszakban

’Zsidónak lenni nem szégyen, csak kellemetlen.’

Elöljáróban némi magyarázkodás: kezdettől fogva és tulajdonképpen máig is – görcsösen titkoltam a család zsidó származását, és ez nem is esett különösen nehezemre. Nem volt és nincs is zsidó öntudatom, a magyarsághoz tartozáson kívül semmi más csoporthoz, valláshoz nem kötődöm. Apám ezt írta önéletrajzában: „Egész családommal együtt áttértünk a római kath. hitre. Ennél a lépésnél kizárólag az asszimiláció vágya vezetett. Ízig-vérig magyarnak éreztem magam, és így meg akartam szüntetni a magyarságba való beolvadásnak ezt az akadályát. Keresztszülők: a Benes

háaspár, a keresztelést Tiefenthaler pápai prelátus végezte. Az elhatározást nehezítette nagyapámnak, dr. Zipser Majer tudós rabbinak az emléke. A budai hitközség rabbija a bejelentés hallatára így sóhajtott fel: 'Hát annak a híres rabbinak az unokája is!' "

Egyébként a szélesebb családnak számos tagja: Béla bácsi, Keresztes Zsigáék, Gergely Tódorék és Jenőék már előbb megtették ezt a lépést. És valóban: a család felvilágosult, reformzsidóból hamarosan a szabályokat betartó keresztény lett, nem egy közöttük mélyen hívő katolikus-sá vált, hiszen nem is érzett nagy különbséget a két egyistenhívő vallás közt. Én is katolikus vagyok, a régi városmajori kis templomban minden vasárnap lelkesen ittam Kriegsau Emil tiszti (plébános) minden szavát. Később a Baár-Madas református gimnáziumban mindinkább a protestantizmus felé hajlottam. A házasságkötéskor reverzálist adtam, hogy a lányaink unitáriusok legyenek. A hittanra járatás az ötvenes években túl sok akadályba ütközött, végül a Károli-biblia otthoni megismertetésére szorítkoztunk, gimnazista korukban pedig irodalom-tanárnőjük, Kontra Ilus néni lakására jártak titkos bibliamagyarázatokra. A gyerekeiket minden könyörgésem ellenére sem kereszteltették meg – reméljük, soha többé nem jön vissza az az idő, amikor ez bajba sodorhatja őket!

Az én apai dédanyám Gutthard Matild volt – 'a nevezetes Gutthard családból', így emlegették őket nálunk. (Ebből a családból származott Gergely Jenő – én gyakran meglátogattam őket a Rózsadombon, szerettem és sajnáltam a két öreget). Matild (később Deuts Manóné) volt 11 testvér közt a legidősebb lány. Egy 1848-as veszprémi összeírás felsorolja Gutthard Tódor és Deutsch Jozefa gyermekeit, név szerint a hat fiút (mindnek magyar keresztneve volt), majd így áll az iratban: 'Matild, 19 éves, stb.' A lányokat láthatólag fölöslegesnek tartották egyenként számbavenni, öt volt belőlük. Pedig nem lehettek akármilyen lányok! Egyikükről szól Eötvös Károly „Utazás a Balaton körül” című könyvének egy fejezete, A szépasszony története (*Révai Testvérek, 1901. 3. kiadás, I. kötet, 147-184.old.*)

A szépasszony elvált a férjétől, kapcsolatba került Paskievics herceggel, Konstantin nagyherceggel, gróf Batthyányval és Haynau tábornokkal, de elsősorban Dutschek Ferencsel, a forradalmi kormány pénzügyminiszterével: „Elperzselte szívét, izzóvá tette agyát. A mindenki által körülrajzolt szépség varázsoló hatalmának nem tudott ellenállani” – írja Eötvös. A szépasszony viszonzta ezt a szerelmet: a szabadságharc bukása után kijárta, hogy Dutscheket, a többi miniszterrel együtt, fel ne akasszák.

[2010 Pityu: *Dutschekről majdnem bizonyos, hogy nem csak Kossuth minisztere volt, hanem osztrák ügynök is. Inkább valószínű, hogy emiatt nem akasztották fel, nem pedig amiatt, hogy a szép Gutthard Matild közbenjárt érte*].

A Gutthard fiuk közül hárman jól boldogultak, bankok, biztosító társaságok vezérigazgatói lettek (az egyik meg éppen az IBUSz-é, valahol Deutsch Béla, vagyis a Deák család tagja, és Veress Gábor között). Amint lehetett, a Gutthardok Gergelyre magyarosítottak. Gergely Tódornak két lánya volt, az egyik, Mártia, Tóth Aladár zeneesztétának lett a felesége. (Elváltak, Tóth Aladár az Operaház igazgatója lett, második felesége Fischer Annie, a csodálatos zongoraművész. Mártia Amerikába került, Pacsu József princetoni vegyészprofesszor feleségeként.)

Deutsch Manónak és Gutthard Matildának tizenkét gyereke volt. Elképzélhetitek a családi asztalt, ahol a népes családon kívül a boltossegédek és a 'napokat evő' szegénysorsú diákok is helyet kaptak. Mulatságos kis történet a dédanyámról: a vallási előírásokat semmibe vevő fiait egyszer szombaton dohányzáson kapta és kiabált velük: 'Képesek vagytok szombaton rágyújtani! De a zsidótemetőben feküdni, az bezzeg tetszene nektek!'

Dédapám a székesfehérvári kereskedőcéget 1843-ban alapította, ennek tehát több mint 160 éve – igaz, hogy már rég nincs a család tulajdonában.

1860: Deutsch Manó és Gutthard Matilda az első 6 gyerekekkel. A legidősebb gyerek (balról a második) Deák Dávid.

Deutsch Manó és felesége, Gutthard Matild, első hat gyerekükkel 1860 körül. Háttal bal oldalt nagyapám

A legidősebb gyerek az én nagyapám, Deák Dávid volt. Az ő vezetése alatt a kis textilboltból hamarosan tekintélyes üzletház lett. (Előtanulmányai: kereskedelmi iskola Székesfehérvárott, és gyakornoki év Bécsben.) A bolthoz először hozzácsatolta a saját lakásukat, azután az egészet lebontatta és 1912-ben újjáépíttette (építészek Bauer Emil és Guttmann Gyula.) Szép, szecessziós, modern épület lett, üvegkupola adta a felső világítást, kívül műves rézbádoggal fedte.

A Tanácsköztársaság idején, 1919-ben vették el tőle először a boltot, a húszas években visszakapta. Amikor 1937-ben Székesfehérvár a Szent István évi ünnepekre készült, a polgármester személyes kérésére saját költségén átalakíttatta az épületet, Kotsis Iván tervei alapján. Megszüntették a szecessziós jelleget, amely egyesek szerint zavarta a főtér barokk, empire és biedermeier jellegét.

Nagyapám volt az országban az első, aki 1896-ban bevezette a szabott árakat. Ez kezdetben csökkentette a forgalmat, az emberek nehezen mondtak le a megszokott alkudozásról, idővel azonban megerősödött a bizalmuk.

Ha már ennyit meséltem a boltról, elmondom azt is, hogy néhány évvel az átalakítás befejezése után, a II. világháborúban bombatalálat érte, teljesen összedőlt (Fehérvárt hol a szovjetek, hol a németek foglalták el újra meg újra).

Nagyapapa 88 évesen halt meg, 1940-ben, az üzletet legidősebb fia, Pál vette át. Volt idő, hogy három nemzedék, Dávid nagyapapa, fia Pál, és annak a fia, az 1920-ban született Péter együtt dolgozott a boltban. 1944-ben aztán a szülőket és Marianne-t (Marcsit), 22 éves lányukat bevagonírozták és elvitték Auschwitz-Birkenaubába. Marcsi és anyja szerencsére gyárban dolgozhatott, Pali bácsi Dachaubába került munkára, és így ők túléltek. (Egyikük sem szeretett beszélni a történekről, csak másoktól hallottam deportálás előtti magyarországi megaláztatásaik sorát: Ducyval és Marcsival felmosatták a környék utcáit, Pali bácsi talpát verték, hogy adja elő rejtett aranyait, stb.) Péter fiuk először katona volt, majd átírányították munkatáborba, de sikerült megszöknie, és Pestre jött. Itt meghallotta, hogy Thurzó Gábor író, kritikus, valakinek ismeretlenül milyen önfeláldozóan segített. Megkereste Thurzót belvárosi lakásában, és valóban életmentő segítséget kapott tőle: ettől

kezdve Demeter Péter néven bujkált (pénzzel, civil ruhával Deák Kariék, élelmiszerjeggyel Stollár Béla látta el, Keresztes Évi valahol még télikabátot is lopott számára, amit aztán ostrom után ünnepélyesen visszaszolgáltatót a tulajdonosnak). Azonban a legfiatalabb gyereküket, a 17-éves, rendkívül jóhumorú, csinos, kedves Tamást, mindenki kedvencét, a nyilasok meggyilkolták, amikor a munkaszolgálatból megszökve, 1944 őszén, visszament Fehérvárra, hogy megtudjon valamit a többiekéről. Csak egy évre rá fedeztek fel a volt nyilasház pincéjében nyolc feldarabolt és elásott fiú-holttestet, köztük Tomiét.

1946-ban ért haza a testben-lélekben megtört család – Pali bácsi a dachauai amerikai kórházból, Ducs néni és Marcsi Auschwitz után Hamburg mellől, ahol Marcsi egy amerikai katonai irodában titkárnóként dolgozott (fel is ajánlották, hogy magukkal viszik Amerikába, lesz náluk állása, lakása). Fehérváron rögtön nekiláttak a romeltakarításnak, és 1947 végére helyreállították a boltot.

Egy évvel a hivatalos államosítások előtt bőrkabátosok jelentek meg egy este, és azt állítva, hogy hibát találtak a könyvelésben, elkobozták az épületet és az árut, amit 1946-ban, az újonnan bevezetett forint megerősítése érdekében, Vas Zoltán * utalt ki Deák Pálnak, mint a megye legtekintélyesebb kereskedőjének.

* Vas, aki a szovjet emigrációból tisztként érkezett haza, itt több kormány szintű gazdasági és politikai állást töltött be, az Országos Tervhivatal elnöke lett.

A bolt a továbbiakban Centrum áruházként működött, amíg 1992-ben, a szocialista rendszer bukása után, árverés útján nem privatizálták. ('Tréfás' kis jelenet: Deák Péter, Deák Pál fia, akinek a boltot örökölnie kellett volna, összetalálkozott az utcán egy helybéli sváb asszonnyal, aki vidáman megszólította: 'Jaj de örülök, hogy látom, Deák úr! Éppen most vettük meg árverésen a maguk boltját!')

E kitérő után visszatérek Tildinek szólított Zipser Matild dédanyámra. Korán özvegyen maradt, a legidősebb fiánál, az én nagyapámnál lakott, ő nevelte a négy Deák-fiút, mert Malvin nagyanyám az üzletben dolgozott, pénztárosként. Apám megírja, hogy bár házassága után mind együtt laktak, veszekedés soha sem volt, sem férj és feleség, sem anyós és meny közt.

Nagyapám későn nősült, 37 évesen, mert mint legidősebb báty, előbb tisztességgel (vagyis rendes hozománnyal, szép stafirunggal) férjhez kellett adnia sok hűgát. Egyik hűgára emlékszem, Deutsch Irma néni (1863–1944, Auschwitz) és a férjére, Blum Dávidra (1857–1944, Auschwitz), aki Bakonysárkány mellett, Sövénypusztán volt bérlő, a Fiáth-birtokon. Igen kedves, egyszerű, sokat dolgozó, paraszti munkát végző emberek voltak; két fiuk, Ferenc (?) és Andor (1896), már Bálindra magyarosította a vezetéknevét. Anyám mesélte, hogy röviddel az esküvőjük után meghívták nyaralni a pusztai rokonok. Kényeztették, tejből-vajból fürösztötték a szép pesti fiatalasszonyt, és roppantul sajnálkoztak, amikor első reggel elpanaszolta, hogy a baromfiudvar hajnali ricsaja felriasztotta legszebb álmából. Másnap hajnalban éktelen durrogásra ébredt: a háziak öles béreslegényt rendeltek az ablaka alá, hogy karikásostorával riogassa a tyúkokat.

Mi gyerekek is többször nyaraltunk Sövénypusztán. Emlékszem, mennyire élveztem a frissen fejt, tőgy-langyos tejet, a baromfiudvar nyüzsgését, a csűrben felhalmozott, ujjaim közt pergetett gabona illatát, a szénáskazallal takart jégverem fagyosságát (a télen vágott jégtéglák a legnagyobb nyárban sem olvadtak el), és a szabad mozgást az egész birtokon. A feleség, Irma, jóságosan kerek arcú, igen kedves néni volt. A családi átok, az öregkori kézreszketés nála szüntelen fejbólogatásban jelentkezett: mindent helyeslő biccentgetése jól illett szelíd, jóindulatú lényéhez.

Nagyapám felesége Zipser Malvina volt, Zipser Majernak, a rohonci (Rechnitz, Ausztria) tudós rabbinak a lánya. Dr. Zipser (1815-1869) az első rabbi volt Magyarországon, aki – miután elvégezte a talmud-iskolát és Prágában rabbi-oklevelet szerzett – beiratkozott a pesti egyetemre, és a filozófia doktora lett. Balassagyarmati szegény családból származott, az apja korán meghalt, anyja piaci árusításból nevelte a gyerekeit. A fiú pesti tanulmányai alatt egy Borbéli-családnál nevelősködött, addig-addig, míg tanítványát feleségül nem vette. Az asszony fiatalon megőrült, hamarosan meghalt. Zipser Majert ekkor Székesfehérváron választották meg rabbinak, de

felvilágosult, haladó, reformista szelleme miatt ott nem sokáig túrték munkálkodását. Így került 1858-ban Rohoncra, ott élt haláláig. Több könyve és tanulmánya jelent meg, elsősorban Josephus Flavius zsidó történetíró (született Jeruzsálemben Kr.u. 37-ben, meghalt Rómában 94 körül) életével és Apius, a zsidók hírhedt ellensége írásaival foglalkozott. Érdekes cikksorozata: „Die magyarische Sprache und die Juden” a Literaturblatt des Orients 1846—1847-es évfolyamában.*

**Lásd Révai Nagy Lexikona, és Ignaz Reich: Temple of Honour for Deserving Hungarian Israelites, 1867 című könyvét.*

Dr. Zipser tagja volt az Angol Tudományos Akadémiának is.

1865 k Zipser Májér (1815-1869) és felesége, Antónia (1838-1906), két gyerekükkel, 1865 körül - a kislány a nagyanyám, Malvina

Másodjára egyik unokahúgát, Zipser Antóniát vette feleségül. Két fiuk született: az egyik Zipser Jakab görög-latin szakos tanár volt a szekszárdi gimnáziumban, nyugdíjban Pestre költözött. Apám nagyon szerette, tisztelte, többször elvitt hozzá, jól emlékszem csodálatos könyvtárára (valahányszor meghívtak, a Tutankhamon-sír feltárásáról szóló könyvet olvastam). A felesége tatai lány volt, Keller Paula, egyetlen fiuk Szepesi (Zipser) István gépészmérnök (ugyanakkor kapott aranydiplomát a budapesti Műegyetemen, amikor apám a gépészmérnöki vasdiplomáját, és Panka lányunk az építészeti karon a friss diplomáját vette át).

1890: nagyanyám, Zipser Malvina

Zipser Majer második gyereke volt az én nagyanyám, Malvina. Anyja, Antónia, fiatalon özvegyen maradt, majd férjhezment Ehrlich Miksához, egy körmendi rabbihoz, akit Rohoncra neveztek ki, ő lett Zipser Majer utóda és gyerekeinek nevelőapja. A Deák-fiuk sok nyarat töltöttek

náluk, szerették anyjuk nevelőapját, aki köztisztviselőben álló, művelt és elegáns ember volt, tetszett nekik a szép lakás, a hatalmas kert, és főleg az óriási könyvtár: egy egész terem tele fölfiánsokkal.

Amikor eljött az ideje, hogy nagyapám is gondolhatott nősülésre, egy rokonuk ajánlására elutazott Rohoncra, háztűznézőbe. Első látásra szerelem, és hamarosan esküvő követte, aztán sorra születtek a fiuk:

Pál (1890-1976)

István (1892-1980)

Imre (1895-1934)

Károly (1897-1984)

Nagyanyám bejegyezte az imakönyvébe a fiai születését. Az első három alá vonalat húzott és odáírta: 'Isten áldd meg őket'. A vonal után azonban, úgy látszik terven fölül, következett Kari .

1900: Apai Nagyszüleim, Deutsch (később Deák) Dávid és Zipser Malvina. A gyerekek balról: apám: István, Pál, Károly és Imre.

Dávid nagyapám 1902-ben, amint a törvények megengedték, magyarosította a nevét. (A 18. század végén József császár rendelte el, hogy a zsidóknak is fel kell venniük családi nevét. Az osztrák tisztviselők a magyarországi zsidóknak német nevet adtak.) Ő nagybátyja nyomán Némethyre akarta változtatni a Deuschot, de a fiuk francia-tanárnője, a németgyűlölő Mlle Louise Savoie, a Deák nevet javasolta (kitűnő választás volt). A Mademoiselle-nek egyébként szokatlan tanítási módszere volt: a 8-10 éves fiuknak Corneille-t, a Cid-et kellett olvasniuk. Halálra unták, mégis megtanultak franciául.

A fehérvári Deák-házaspár a bolt felső emeletéről a Megyeház térre költözött a gyerekekkel, egy apácázárda szomszédságába. Az apácák óvodát is működtettek. A kis Pista addig bujkált át a

kerítésen a sok gyerek közé, amíg a szülők meg nem sajnálták, és beiratták az apáca-óvodába (akkoriban 'úrigyereket' nem járatnak óvodába, hiszen minden házban volt cselédlány). Tildi nagymama halála (1899) után német Fräulein (ma úgy mondják: bébiszitter) került a fiukhoz, akik már értettek németül – csak beszélni nem voltak hajlandók –, hiszen rohonci (Rechnitz-i) anyjuk nem tudott magyarul (ugyanúgy, mint Veress Páléknál a bécsi Meisel Dóra. Az ő gyerekei, Pali és Évi, jól értették a németet, de gyerekkorukban, hazafias buzgalmukban, csak magyarul szóltak anyjukhoz.). A nagypapa minden ősszel vonatra szállt a fiaival, felutaztak Bécsbe, hogy beszerezzék a tartós, jó téli ruhát és cipőt (ezen a történeten nem győztünk álmélkodni az 1940 és 1970 közötti években, amikor egy bécsi kirándulás elérhetetlen álmom volt. Pedig a szovjet tömbben ez is kivételes kedvezmény volt: 1970 márciusától 3-évenként kaphattunk útlevelet, ha volt olyan meghívónk, aki minden költségünket vállalta. Mi magunk zsebpénznek ha jól emlékszem, 5 dollár váltására kaptunk engedélyt. És ezért járta a mondás: 'Mi vagyunk a legvidámabb barakk a táborban'.)

Deák Pista (Apu) és Pali 1900-ban

Apám legjobb gyerekkori emlékei nálánál négy évvel idősebb unokanővérehez, Keresztes Márikához fűződtek. Az anya, Ceza, egyike volt nagypám sok húgának. Férje Keresztes Zsigmond, székesfehérvári kereskedő, gyermekei Győző, Anna, Ferenc és Mária. A családi kapcsolat rendkívül szoros volt, és a leszármazottak útján máig is igen élénk. Győző, aki mérnökként dolgozott, fiatalon, tragikus körülmények között halt meg: a cselédlányuk beleesett a derítógödörbe; ki akarta húzni, de a kipárolgástól mindketten rosszul lettek és meghaltak. Az idősebbik lány, Annus, tanított engem franciára éveken keresztül, az ő Napraforgó-közi szép villájában készültem az érettségire barátnőmmel, Dénes Lolival. Amikor öregkorában, már félig vakon, megtudta, hogy egyetlen fia, a különc, de rendkívül tehetséges fizikus, Rózsa Mihály, súlyosan rákos, hithű katolikus volta ellenére öngyilkos lett.

Keresztes Ferenc, aki társtulajdonosa lett Deák Károlynak a pesti belvárosi Ádám Károly kézimunkaüzletben (később üzletláncban), jó humorú, emberszerető, matematika és minden iránt érdeklődő ember volt. Ő és felesége, Hartmann Ilonka, az elsők között építtetett a még szinte városon kívüli Pasaréti úton egy nagy villát, ahol minden hétvégén és minden családi ünnepen vendégül látták a széles rokonságot és lányaiknak barátait és barátnőit. Két lányuk volt: Ili és Éva (Keri), egy harmadik lány kisgyerekként torokgyíkban meghalt. Mi egész gyerekkorunkban náluk töltöttük a vasárnap délutánokat, kíváncsian és tisztelettel bámultuk Ili és Keri udvarlóit. A családi vendéglátás szokását Keri és a férje, dr. Kovács Pál egyetemi tanár tovább vitte, majd az ő haláluk után a következő generáció: dr. Kovács György fizikus, ifj. Kovács Pál mérnök (korai halála után felesége, Buzás Viktória) és Ili lánya, Kopácsyné Marika és fia, Marton László, a Vígszínház igazgatója folytatta, lassan mind több unokától körülvéve. Az elsőszülött Kovács-fiú, Ferkó, fiatalon halt meg, fia és lánya Amerikában él.

A negyedik Keresztesből, Márikából kutató-orvos lett, Budakeszin lakott, a tüdőszanatóriumban, nem ment férjhez. Nagyon szerettem, mert felnőttként kezelte engem. Egy sokat idézett mondata: Földközi tengeri hajóúton volt, viharba kerültek, Mária olyan rosszul lett, hogy a kajütben fekvő erős recsegés-ropogásnál megkönnyebbülten felsóhajtott: 'Hála Istennek, süllyedünk!'

Tovább a régi Keresztes családról: a 4-éves Deák Pista, apám, nap mint nap beállított Ceza

nénéiekhez (Székesfehérváron közel laktak egymáshoz), hogy sétálni menjen a 8-éves Márikával. Márika gyönyörű meséket tudott, beszélt eszményképéről, II. Rákóczi Ferencről, és megtanította a kisfiut olvasni. Erről pedig az a történet szól, hogy apámat, aki mindig is keveset beszélt, és főleg soha nem hancegett semmivel, rendszeresen a kezében újsággal látták a felnőttek, és ha megkérdezték, mit csinál, kurtán azt felelte: olvasok. Ezen jól nevettek, míg fel nem tűnt valakinek, hogy jól tartja a lapot és rendszeres időközönként lapoz. Valóban olvasott. Ehhez még hozzá kell tennem, hogy 2 és fél éves korában felvitték Pestre egy elmegyógyászhoz, aggódva, miért nem beszél egy szót sem. Az orvos kimondta az ítéletet: a gyerek nem normális. A gyerek hónapok múlva megkérdezte a szüleit: mi az, hogy normális – ezt az egy szót nem értette a beszélgetésből.

A belvárosi községi elemibe járt, az iskolai ünnepeken rendszerint ő szavalt. Egy március 15-i ünnepség különösen emlékezetes maradt: a Városháza dísztermében tartották, neki kellett elszavalnia a Nemzeti dalt, de előtte összeverekedett Pali bátyjával, és az egy szöges bottal megsebesítette az arcát. Ilyen összeszabdalt, bekötözött képpel állt ki a város közönsége elé.

A fiuk sokat verekedtek, bár Pali és Pista rendszerint összetartott, hogy megőrizze a tekintélyét a két kisebb előtt. Néhány az emlékezetes rosszalkodásaik közül: a házuk fel volt állványozva, és ha láttak valakit jönni, kiugráltak az ablakon. Mindenki halálra rémült, nem látszott, hogy csak az állványra ugranak. Ugyanebben az első emeleti lakásban történt: versenyt köpködtek az ablakból és véletlenül eltalálták egy arra járó katonatiszt csákóját. A tiszt dühösen berontott panaszra az apjukhoz, aki azután persze ellátta a bajukat. Pista egyszer fogadásból megevett egy nyers paradicsomot – akkoriban úgy tartották, hogy csak főve szabad megenni. Mindenki azt hitte, bele fog betegedni, de ő megnyerte a fogadást.

Apám és öccse, Imi, mint kitűnő tanulók, a cisztercita főgimnáziumba kerültek. Nehéz volt ide nem katolikus gyereknek bejutni, de anyjuk unokabátyja, Wittman Ferenc műegyetemi tanár, a Tanárképző Intézet igazgatója közbenjárt az érdekükben. Apám itt végig tiszta jeles volt, 1910-ben jelesen érettségizett. (Egy osztálytársa, dr. Röhlich Lajos, 1980-ban így emlékezett meg róla: 'Annak ellenére, hogy első elemitől érettségig végig eminens tanuló volt, az osztály megkülönböztetett tisztelettel és barátsággal tekintett fel rá, pedig ez a kettő nem jár mindig együtt. Ehhez az ő becsületes, mondhatnám már akkor is bölcs magatartása kellett.')

Legjobb barátja egy osztálytársa volt: Lánzos Kornél, akiből Németországban, majd az Egyesült Államokban híres, máig is elismert matematika-fizika professzor lett, Einstein munkatársa.*

*Nemrégiben közvetített a rádió egy 1955-ös, röviddel a halála előtt készült interjút velem, amelyben lelkesen beszél a cisztercita gimnázium tanárainról. Pestre került egyetemre, Eötvös Loránd volt a tanára. 1922-től levelezett Einsteinnel, aki mikor asszisztenst keresett, őt hívta meg. 1921-től Németországban élt, 1931-től 1953-ig Amerikában, utána Anglia és Írország következett. Még 1955-ben is tökéletes magyarsággal beszélt, minden idegen akcentus nélkül.

A Lánzos családnak 600 holdas birtoka volt Polgárdi mellett, apám gyakran nyaralt náluk, vagy ők vitték magukkal Kornélt Balatonszárszóra. Gyerekkorukban drót nélküli távirót fabrikáltak, úgynevezett kohérral működtették a vevőkészüléket. Az óriási Lánzos-lakásban, szobáról szobára táviratoztak egymásnak. Hosszú sétáik alatt szüntelenül szenvedélyesen vitatkoztak filozófiai és tudományos kérdésekről, egyetemista korukban latinul folyt köztük a levelezés.

Apánk matematikatanár szeretett volna lenni, de a konzervatív Apponyi Albert gróf kultuszminisztersége alatt a tanári pálya zsidó származású számára reménytelen vállalkozásnak tűnt. A szülei orvosnak szánták – végül a Műegyetemre iratkozott be, gépészmérnöki karra. Pesten eleinte albérletben lakott, szinte szünet nélkül bezárkózva tanult, hétvégeken hazalátogatott Fehérvárra. „A lányok nem érdekeltek, nem tudtam miről beszélni velük, irigyeltem Pali bátyámat, akinek mindig volt barátnője” – írta visszaemlékezésében. Később egy diák-panzióba költözött, ahol aztán vidám élet folyt: ott lakott orvostanhallgató unokanővérén, Keresztes Márikán kívül Lánzos Kornél, továbbá két jogász, az ő testvéreik: Lánzos Bandi és Deák Imi, és egy építészhallgató: Sándor János.

Az egyetemisták 1912 körül, hátul baloldalt apám

Óriási politikai és irodalmi viták folytak, eljártak a Galilei-körbe, irodalmi estekre, színházba, Nagy Endre politikai kabaréjába.

Lánczos Kornél apja a Fehér-Veszprém megyei Ügyvédi Kamara elnöke volt, Apánk Imi öccsének patvarista korában főnöke, majd az irodájában társa – másik fiával, Lánczos Andorral együtt. A fehérváriak „pörgyárnak” nevezték őket – ez az elnevezés félrevezető, mert per helyett mindig inkább kiegyezést javasoltak.

Apánk a gépészmérnöki oklevelet 1914. június 17-én kapta meg. És 1914. júliusában kitört az I. világháború.

A Deák-család, 1914

A Veress család és a széles rokonság az első világháborúban és utána

A Veress fiúk az I. vh. alatt: Szilárd, Géza, Pál, Gábor

Mind a négy fiú hamarosan bevonult (akár a négy Deák-fiú), és a háború négy évét szinte végig fronton töltötték. (Egyébként mind a nyolcan, Veresek és Deákok, kitüntetésekkel, hadnagyként vagy főhadnagyként szereltek le – Veress Géza orvosőrnagyként.)

Veress Pál az egyetemről önkéntesként egyenest Ausztriába, Korneuburgba került kiképzésre, a vasutas ezredhez. Harctéri élményeiről keveset tudunk, nem szívesen mesélt a háborúról. Korneuburgban megismerkedett Adolph Meisel államvasúti főfelügyelő szép, szelíd, 17-éves lányával, az ügyesen zongorázó, művészpályáról ábrándozó Dórával. 'Az ablakban állva kefélgettem hosszú szőke hajamat, a jóvágású magyar tiszt fel-felnézegetve sétált a ház előtt' – mesélte anyósom nagymamakorában.

A „jövágású magyar tiszt”: id. Veress Pál lóháton

A lánykérés után röviddel kirendelték az orosz frontra, majd Olaszországba, az Isonzóhoz, a legsúlyosabb csaták színterére. Itt sebesült meg, nagy vitézségi érmet kapott elismerésként. Időközben elküldte betegeskedő menyasszonyát a szüleihez Kolozsvárra, mert ott jobb volt az élelmiszerellátás, mint Ausztriában (hiába búsultak Dóra szülei, hogy a lányuk ilyen távoli, „barbár” országba kerül). Pál a sebesülése után betegszabadságot kapott, ezt használta fel nősülésre 1918-ban.

Nem is küldték vissza a frontra, hanem mint lábadozót Erdélybe helyezték a vasúthoz, gyönyörű vidékre, Gödemesterházára. Itt rendezkedtek be, Dóra még a nélkülözhetetlen zongoráját is maga után hozatta. Néhány hónap múlva, menekülve, ott is kellett hagynia (közel húsz évbe telt, amíg újból zongorához jutott. Egy-két évig megint játszott, de aztán csalódva a saját tehetségében és lehetőségeiben, hirtelen elhatározással Budapesten eladta.) Sokszor emlegette, hogy olyan váratlanul kellett menekülniük, hogy a tűzhelyen hagyta a fővő szilvásgombócot. (Ide kívánczok Zsófinak, anyám húgának a története, aki a nyilasok elől menekülve otthagyta a konyhában a beáztatott szárazbabot, és mire az ostrom után visszamehetett a lakásába, a bab pompásan kizöldellt a tálban.)

A fiatal pár Kolozsvárra költözött a szülőkhöz. Itt kezdett Dóra magyarul tanulni, erdélyi módra főzni az anyósától és a sógornőitől, és beilleszkedni a szokatlan világba.

Ebből az időből a következő okmány maradt meg: „Tekintetes Dr. Veress Pál bölcsészettudor Úrnak, Kolozsvár. Hivatalosan értesítjük, hogy a nagyméltóságú vallás és közoktatásügyi m.kir. Ministerium 1918. augusztus 17 –141208/VI.a. sz.a. kelt leirata értelmében szigorú kivételkép megengedte, hogy doktor úr a kereskedelmi és politikai számtanból felső kereskedelmi isk. tanári szakvizsgálatra bocsáttassék, azzal, hogy oklevelet csak akkor nyerhet, ha sikeres paedagogiai vizsgálatot is fog tenni. Budapesten, 1918. szeptember 9.” Az aláírás pedig – a párhuzamosság újabb adalékaként: Dr. Wittmann ügyvezető alelnök, apánk nagybátyja.

1919 őszén azonban (egy évvel később a trianoni békeszerződés Erdélyt hivatalosan is Romániához fogja csatolni) Veress Pált, mint volt katonatisztet, a román hatóságok kiutasították szülőhazájából. Dóra már másállapotban volt. Szerencsére nem lett belőlük vagonlakó, mint a legtöbb menekültből, kaptak Kispesten egy albérleti szobát, bizonyos Tóth néninél, aki nemsokára az újszülött kisfiú keresztanyja lett. Megszületett ifjabb Veress Pál 1920. április 9-én, a pesti Szent István kórházban.

Az apa a pestscenterzsébeti gimnáziumban kapott tanári állást (igazgató: Kuncz Aladár erdélyi író, a „Fekete kolostor” című híres regény szerzője). A Wekerle-telep szélén, a Werbőczy utca l-ben jutottak önálló lakáshoz. Pál tudományos munkába fogott. (Dóra – aki magyarul alig tudott, a matematikához nem értett – gondos kézírással pontosan letisztázta a tanulmányokat.) Az eredmény: apósom 1925-ben egyéves Collegium Hungaricum-ösztöndíjat kapott Berlinbe. A család ezt az időt nagyrészt Ausztriában, a Meisel-nagyszülőknél töltötte.

Dóra és id. Veress Pál

Második gyerekük, Évi, 1923. február 2-án született. Az apát 1929-ben kinevezték a Tanárképző Intézet igazgatójává. Végre beköltözhetek Kispestről Budapestre, az I. kerületi Logodi utca 25-be, majd a Logodi utca 5-be. (Kispestet id. Pali ollóval ünnepélyesen kivágta a térképből, emlékezni sem akart többé azokra a nehéz évekre.) A tanítás és igazgatás mellett biztosítási számításokat végzett (a fia segített tekergetni az egyszerű számológépet), és ezzel jól keresett. Panaszkolta is egyszer a húgának, Amálnak: 'Látod, ezért a munkáért megfizetnek, de a tudományos munkámat nem értékelik.' A biztosítási matematikában együtt dolgozott jó barátjával, dr. Huszár Gézával. Az Élet és Tudomány című lap valamikor a 80-as években megjelent száma beszélgetést közöl Császár Ákos Kossuth-díjas akadémikussal (nem rokona Marikának), 'A szintézis-teremtő' címmel. Ennek során Császár elmondja, hogy „Az algebrai és számelméleti előadásokat a Tanárképző Intézet tanárától, Veress Pál egyetemi magántanártól hallgattuk. Ő szegény Budapest ostromakor bombatűzbe került, meghalt. Egyetemi éveim alatt az ő nevéhez fűződik egyik nagy élményem. Elsőéves voltam, amikor kezembe akadt Veress 'Valós függvénytan' c. tankönyve. Egyszerűen nem tudtam letenni, habzsoltam, nap mint nap futottam a kedvéért az Egyetemi könyvtárba. Végül sikerült megvásárolnom. Maga a könyv nem volt igazán jól megírva, a szemlélete volt az, ami rettenetesen megragadta a fantáziámat. Az egyetemen hallott klasszikus veretű analízis felépítésével szakítva, halmazelméleti eszközökkel feldolgozott analízist tálalt.” Megmaradt néhány írása, sajnos azonban levelezése, kéziratai nagyrészt az ostrom áldozatai lettek. Mégis van nálam egy évszám nélküli, értelem szerint a húszas évek első feléből származó levele. Húgának, Amálnak írta, aki akkor készült áttelepülni Magyarországra.

1922. augusztus 18. „Édes Amálkám! Már régebben írtam volna neked , de – amint Kicsimama valószínűleg megírta még a multkor – nagy munkában voltunk s így nem jutottam hozzá. Tegnap jött tanácstalan leveled s így ma reggel nekiülök mégis az írásnak, hogy azonnal elküldhessük. Mindenesetre szegezd neki a revolvert a kecskeméti igazgatónak, hogy nyilatkozzék. Ha ott nincs állás, én azt hiszem akkor is jobb volna Szarvas (*Amál végül valóban oda ment tanítani*), ha garantálni tudják, hogy legfeljebb egy év múlva ott rendes tanár lehess. Ott jobb ellátásod lenne és egészségesebb vidéken lennél, amire neked most nagy szükséged van. De

mindenesetre jó volna előbb odautazni, ismerkedni és körülnézni, mielőtt Szentpéterinél újolag lemondanád. S ha akkor úgy találnád, hogy mégiscsak tűrhetőbb a helyzet az egyetem mellett, maradj ott. Nem tudom, hogy mostanában milyen viszonyban vagy a szegediekkel, elsősorban Szentpéterivel, s így nehéz innen megítélnem, hogy érdemes-e neked már most cserélned. Hogy a fizetésed kiutalása sokáig tart, az ne aggasszon, mert azt én a minisztériumban kihajszolhatom, s amíg az megjönne, előleggel is szolgálhatok. De mindenesetre: ne csüggedj el, új környezetbe menni, új embereket, új világot megismerni csak jó lehet, s ha már Indiába vagy másfajta mesevilágába nem mehetünk, Szarvas is jó. Igaz, hogy végleges állásnak Szarvas nem válik be, s ha azt hiszed, hogy jobb volna a végleges állásodat Szegeden bevárni, akkor maradj ott. Egy meggondolnivaló dolog van: ha mégis olyan lesz a helyzet, hogy az állam is kinevez új középiskolai tanárokat, akkor könnyebb az egyetemről odamenni, mint felekezettől. Erre azonban egyelőre nincs kilátás. – Hát ahogy látom, én azt is írtam neked, hogy menj, azt is, hogy ne menj, s okos levelem után a tanácsalanságod valószínűleg még nagyobb lesz. De megírtam, hogy mit tartok meggondolandónak, s aszerint aztán valami okosat majd csak kitalálsz.

Mi Böskével tegnap este a munkánkat befejeztük, már csak a lemásolás van hátra. Ma megyünk Sztánába, borzasztóan sajnáljuk, hogy Te is nem lehetsz ott. Kicsimama minden nap elmondja, hogy milyen jó volna, ha Te is még itt volnál – addig, hogy a múltkor ebédnél a kicsi Pali váratlanul elkezdte mondogatni: 'milyen jó volna, ha Amál nincs itt'. Azt akarta mondani: 'ha itt volna', de rosszul sikerült neki. Sétálni különben azóta alig voltunk, mi Böskével reggeltől estig számoltunk, hogy kész legyünk, így nyugodtan mehetünk Sztánára és azután Vásárhelyre. Esetleg más munka is kerül még, s így van idő annak is nekifogni. Én szeptember 1-én már Pesten leszek, remélem, hogy ott találkozhatunk, akár mész, akár nem Szarvasra. A viszontlátásig sokszor csókol szeretettel Pali"

Veress család 1925. 1. sor: Icuka, Pali, Kicsimama, Évi, Dóra
2. sor: Gábor, Szilárd, a lányok, id. Veress Pál, Géza

A harmincas évek közepén id. Veress Pál házépítésbe foghatott, autót vett (egy Adler Juniort). 1937-re felépült a Kissvábhegy lejtőjén a Határőr úti ház. *

*1911-ig Birsalma utca, 1951-ig Hieronymi út, Hieronymi Károly (1836-1911) mérnök,

politikus, miniszter után elnevezve, 1951 óta Határőr út – ennek azért örültünk, mert a Hieronymi nevet a legtöbben le se tudták írni és Hiroményinak ejtették. Az útunk látszólagos folytatása a Pethényi köz, amely a Pethényi utat keresztezi, és Pethényi Salamon János természettudósról, a magyar ornitológia megalapítójáról (1799-1855) kapta a nevét).

Gál Éva könyvet írt a Hegyvidék kialakulásáról (kiadó: Buzinkay Géza), ebből tudtam meg, hogy – ellentétben Párizssal, Béccsel, más nyugati fővárosokkal, ahol a környező falvakból lettek villanegyedek, itt a város határain belüli beépítetlen, megművelt dombokra kezdett kiköltözni a városi polgárság: elsősorban ügyvédek, egyetemi tanárok, orvosok, művészek építettek nyaralókat.

Az ikerháza méretezett telket Köházi Endre törvényszéki bíró szerezte, az egész hegyoldalt bíróságiak számára parcellázták fel, innen az utcák elnevezése: Bíró utca, Ügyész utca, Csemegi utca, stb. (*Budapest teljes utcanév lexikona, szerk. Ráday Mihály, lezárva 2003. okt.*) A házat Ivanics Ferenc építőmester tervezte és kivitelezte, Bauhaus-jellegű szigorú egyszerűséggel, rendkívül megbízhatóan. Minden kifogástalan, ami eredetileg bekerült a falakba, csak az ostrom fogott ki rajta. Hét derűs évet töltött itt a család, jómódban, két tehetséges, szép nagy gyerekükkel.

1924: Veress Pali és Évi

Évi a Szilágyi Erzsébet gimnázium után néprajz szakon végezte az egyetemet, Pali a Werbőczy gimnázium után a Képzőművészeti Főiskolára ment, Szőnyi István osztályára. Közben a Pázmány Péter Tudományegyetemen művészettörténetet, néprajzot, régészetet is hallgatott.

Veressné Meisel Dóra családjáról még nem beszéltem. A távolabbi ősökről nem tudunk semmit. Pali dédanyja Berta volt, Max Crull felesége. Igen kedves, szép asszony, egyedül élt Enzensdorfban, Ausztriában, a férje korán meghalt. Pali gyerekkorában szívesen elüldögélt nála, furcsa, öreges illatú szobájában. Jobban szerette őt, mint a nagyját, Meiselné Clara Crullt, akivel elkeseredett politikai vitákat folytatott az Anschluss idején, amikor 1938-ban a hitleri Németország nagy ünneplések közt bekebelezte Ausztriát. Clara Crull öregsége szomorú volt: korai agyér-
elmeszesedéssel húsz évet élt intézetben. Amikor Dóra a II. világháború után először kapott útlevelet és meglátogatta, nem ismerte meg a lányát. Férje, Adolph Meisel, az állomásfőnök, Korneuburg előtt Starkotschban (itt született Dóra nagymami), majd Tannwaldban élt (Csehország). Szeretett mulatni (lásd „Aranyérmek, ezüstkoszorúk”, a Magyar Nemzeti Galéria magyar és német nyelvű, 1995-ös katalógusában, 214.old. Relikviák a bohém társaságoktól-fejezetben a Budapestia fényképet a 217.oldalon: a bal oldali sötét öltönyös söröző úr Adolph Meisel.) A harmincas évek elején öngyilkos lett.

A Crull-dédszülők, Lang-Enzensdorfban

A Meisl-nagyszülők

Julius Kark

• KORNEUBURG •

Dóra lányuk mellett három fiuk is volt: Hermann, Curt és Max. Hermann hivatalos

katonának készült, részt vett az I. világháborúban, megsebesült, utána rendőrként szolgált Lang-Enzensdorfban. Felesége Augusta (Tante Gusti), gyerekük nem volt. Max bohém, könnyelmű fiatalember, hol énekesnek, hol szobrásznak készült, végül technikatanár lett Stockerauban. Első felesége Melitta (Littl), a második, 'die kleine Littl', az elsőnek előző házasságából származó lánya. Fiuk született, nem tudunk róluk semmit.

A Meisl család 1908-ban

Utoljára hagytam Curt bácsit (Curt Meisel, 1901—1990). Nagyhangú, vidám, nagyevő-ivó, szeretnivaló ember volt, minden megbízhatatlansága ellenére. A bécsi katonai akadémiára járt, de mielőtt befejezte volna, véget ért az I. világháború. Első felesége, Tante Rosa, jó tíz évvel idősebb volt nála, művelt, rokonszenves, zsidó származású asszony. Szerettük, soká leveleztünk vele, Palival egyszer meg is látogattuk Svájcban, ahová annakidején a nácik elől menekült. Elváltak, menekülésének és pénze átmentésének történetét ő és Curt bácsi más-másképpen, de hasonló szenvedélyességgel adta elő. Egy lányuk van, Ingrid (Puppi), vele és férjével is találkoztunk Svájcban, férje akkor a Nestlé-gyárban dolgozott. Sajnos azóta szem elől veszítettük őket, már a nevüket-címüket sem tudta még maga Curt bácsi sem. A II. világháborúban Curt bácsi Dachauba került, állítólag Rosa néni disszidálása miatt. Curt különböző üzletelésekkel, ügynökségekkel foglalkozott, egy időben autókkal kereskedett, majd egy találmányát igyekezett hasznosítani: elektromos falkiszárító berendezéseit több német és francia kastélyban, sőt a nyolcvanas évek elején, Veress Évi közbenjárására, aki akkor a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjában dolgozott, Magyarországon a csarodai román kori templom víztelenítését is rábízták. Második, nála sokkal fiatalabb feleségével, az észak-németországi Johanna Cronéval (Hansi, 1915—1999) sokszor laktak nálunk. Két fiuk, Thomas és Curti, Fruzsának, Pankának, Ildinek velük egyidős „nagybátyjai”. Mindketten korán nősültek, hamar elváltak és újból nősültek. Curti második felesége Mányi Judit, Gegus Ildikó férjének, a neves építész Mányi Istvánnak a nővére volt, Thomas második felesége Dorit.

Visszatérek a Crull családra, mert köztük fennmaradt a kapcsolat. Összetartanak, két évente

óriási családi találkozót szerveznek, hol egyik, hol másik lakóhelyén, többnyire egy német városban, de összejöttek már amerikai unokatestvéreknél, sőt 2000-ben, Mányi István és Ildi remek szervezésében, Budapesten is. Az 1841-ben született Käthe Crull, Max Crull nővére, Heinrich Burmeisternek lett a felesége. Észak-Németországban, Oldenburgban laktak. A leszármazottaik között van az ifj. Heinrich Burmeister, akivel soká leveleztünk, és akinek Hildegard nevű lánya Ildi cserepartnere volt. Egy másik lány, Astrid, egy nyáron vendégeskedett nálunk. Most már széles a német rokonság, nem könnyű számon tartani.

A kitérő után folytatom a Veress család életét az I. világháborúban. A Veress fivérek közül leghosszabban Szilárd volt fronton. Menyasszonya egy Tizsinek becézett kedves lány volt, de Szilárd beleszeretett Dórába, jövődó sógornőjébe, emiatt szakítottak Tizsivel és Szilárd visszament a frontra. A háború után a Nagyalföldön kapott 'vitézi telken' gazdálkodott, 1921-ben megnősült, felesége Jánossy Etus volt. Együtt intézték a gazdaság ügyeit, együtt lovagoltak ki a birtokon. Mindketten fiatalon meghaltak: Etus 1928-ban, Szilárd 1929-ben.

Veress Géza, az orvos is megházasodott, elvett egy szép örmény lányt, Gajzágó Adrienne-t. A házasságuk nem volt boldog, Géza morfinista lett (úgy tudom, egy háborus sérülés kezelése következményeképpen szokott rá), 49-évesen meghalt. Három fiuk született: Tibor, Zoltán és Jenő. Tibor 13-évesen halt meg, tuberkolózisban, Zoltán 31-évesen, 1950-ben, ugyancsak tüdőbajban. Őt még ismertem: kedves, okos, jóképű fiú volt, jogot végzett. Fiatal házas korunkban verset írt hozzánk. Kompozíciónak nevezte, az első sor rám, a második Palira vonatkozik. Néhány sorát idézem: „Ragyogó szemek. Szabályos alkat. / Markáns arcél. Kusza hajzat. / Rádió. Antenna. Televízió. / Művészeti Tanács. Alkotás. Picasso. / Külügy. Moszkva. Párizs. Reuter. / Akvarell. Olaj. Blondel. Pasztel.” És így tovább, vagy 40 soron át.

Egy másik, szomorúsággal és halálra készüléssel teli, 1945. október 24-i levele is megmaradt, ezt az alig 5 hónapos 'Ildikó kisbabának' címezte, 'Szigorúan bizalmas, saját kezébe!', mint keresztapja. Idézek a sűrűn gépelt, négyoldalas levélből néhány részletet: „Sokat gondolkodok Rátok s mindig alig várom, hogy már este legyen, mert álmaimban sokszor látlak titeket, és ilyenkor nagyon boldog vagyok. De most ujabban már aludni se tudok, ebben az állapotban érkezett a Te kis leveled és ez nagyon megvigasztalt, mert látom, Ti is gondoltok néha rám. Édes kis keresztlányom, én úgy szeretnék minden jóval elhalmozni, de betegségem mindebben megakadályoz. Ez az újabb kúra sem járt eredménnyel, én sokszor azt hiszem, nem is gyógyulok meg többé. Most még szomorúbb dolgról írok. Tudom, hogy sokat emlegeti Nagymami és Mami (*vagyis Dóra nagymama és Évi*) a te drága jó Nagypádat, akit nem ismerhettél meg. Biztosan láttad a kertben azt a szomorú hantot, amely alatt a Te jó Nagypád alussza örök álmát. Most elmondok egy jelentéktelen epizódot, egy kis történetet Róla, amit még senkinek sem mondtam el. Akkoriban történt, amikor még egyetemre jártam. Egyik nap elmaradt egy óra, és én átmentem a bölcsészeti karra, hogy meghallgassam Nagypád előadását. Már régóta szerettem volna hallani őt, akit oly sokszor megcsodáltam gyöngédsége és határtalan jósága miatt családi körben. Bementem a tanterembe, nem akartam, hogy észrevegyen, a legutolsó padba ültem és vártam az előadásra. A teremben az órák előtti szokásos lárma uralkodott, mikor egy az ajtóhoz közelálló hallgató odaszólt a többieknek: 'Csönd legyen, jön a halkszavú professzor.' A hangjában nem volt semmi gúny, csak tisztelet és szeretet. Később megtudtam, hogy a hallgatók mind így nevezték: a halkszavú tanár. Talán ezzel jelezték az ő csendes, nyugodt, úri modorát. Belépett a terembe, a hallgatók némán felálltak, ő a katedrán egy pillanatra megállt, mintegy üdvözölve őket, aztán megkezdte az előadást az ő nyugodt, halk hangján. Mindenki figyelmesen hallgatta, és másolta a fekete táblára írt számokat és képleteket. Vége lett az órának, kiment a teremből, mi is, mellettem egyik fiú azt mondta: 'Bár mindegyik tanár ilyen volna'.

Szomorúan olvastam leveledben, hogy Nagymaminak kórházba kell menni, és Mami és Te egyedül maradtok. Szívesen hívnánk titeket ide (*a Mese u. 3-ba*), de ezt az én betegségem miatt nem lehet. (*Mi hívtuk meg őket, a Mese u. 1-be.*) Te, Ildikó, nem ismerhettél meg az Apukádat sem, de talán nem fogod annyira hiányát érezni, mert mi amennyire tehetjük, pótoljuk, addig is, amíg a Jóisten egy másik Apukát rendel melléd. Mamidat az a tudat kell vigasztalja, hogy Apukád bár-

milyen rövid ideig élt, az élete boldog volt, mert a legjobbat, legtökéletesebbet kapta a sorstól: a te Anyukádat.

Most mesélek egy régi történetet. Farsang volt, ott volt a Mamid is, én is, sokat táncoltunk együtt. Mikor pedig csúnya bácsik elkérték tőlem, a Nagymami mellé ültem, beszélgettünk mindenféléről. Ekkor kérdezte tőlem Nagymami aggódó arccal, megérdeklődtem-e mi az orvosi vélemény közeli rokonok közti házasságokról. Boldoggá tett engem ez a kérdés, mert ekkor tudtam meg, hogy amire én csak titokban gondoltam, az a Nagymamit is foglalkoztatta. Aztán később, amikor megjelent Apukád, őt is megszerettem, és láttam, hogy boldogok lesznek.

Végül még valamit elmondok Neked, kis Ildi. Azt, hogy mi volt életem egyik legszebb emléke. Egy csók, amely még most is itt ég a homlokomon. Az idén történt, február 5-én, az ostrom még tartott. A Mamid volt nálunk Kati keresztmamiddal. Nagypádról még nem tudtunk semmit. Egy-két buta közhellyel vigasztaltam Mamidat, igaz, hogy minden szó a szívemből jött. Biztosan megérezte, megfogta az arcomat és megcsókolta a homlokom. A legtisztább testvéri csók volt. Azóta is áztatom magam, hogy hátha más érzés is került ebbe a csókba, mert azt is megmondom Neked, hogy én nemcsak mint testvért szeretem a Mamidat. Igen, igaza van Nagymamidnak, hogy ez is betegség nálam, és ki kellene belőle gyógyulnom. De tudom, hogy ez is, mint a másik betegségem, gyógyíthatatlan. Talán elmúlik egyszer, de lehet, hogy én múlok el hamarabb.

Arra kérlek, kis keresztlányom, tépd szét ezt a levelet ezer kis darabra, aztán kérd meg a Mamidat, hogy dobja tűzbe, ott van a legméltóbb helye. Keresztapád.”

Jó hosszú kitérő után folytatom a Veress-unokatestvérek felsorolását. Jenő hivatásos katonatiszt lett, a háború után persze foglalkozást kellett változtatnia, egy teherautójavító üzemben dolgozott. Felesége, Baják Rozália (Rózsi), női fodrász volt. Jenő 1986-ban halt meg, Rózsi 1991-ben. Gyerekeik: István, híres iskolaréme volt (mi is sokáig ekként emlegettük, mert úgy 4-5 éves lehetett, amikor a kertünkben csúnyán megharapta Fruzsika térdét). Korán nősült, inni kezdett, 40-évesen belehalt. Egyetlen fia, István, műszerész lett. Veress Jenő második fia Gyuri. Testvérei közül egyedül ő érettségizett, műbútor-asztalos lett, megtartotta a családi lakást a Mese u. 3-ban, de mint kiváló szakember, többnyire Bécsben dolgozik. A legfiatalabb fiú Péter (Cinegének hívták soványsága miatt), vendéglátóipari iskolát végzett, jelenleg egy előkelő budapesti étteremhajó igazgatója. Felesége, Hajnalka is állásban van, egyetlen kislányuk Orsolya. Távolabbi rokonok Kovács Károlyék Erdélyben, bár nem sokat tudok róluk, azért említem meg, mert többször jártak-laktak nálunk, és élvezték a szép székely beszédüket.

Veress Gábor és Pál ugyanazon a napon, 1918. augusztus 19-én tartotta az esküvőjét, de nem egy helyen (Gábor alighanem Déván, Pál Kolozsvárott). Gábor Zürichben és Pesten jogot végzett, Budapesten mérnöki diplomát szerzett. Brúz Teréziát, Icukát, a dévai patikus lányát vette feleségül. Icuka a pesti Zeneakadémián tanult, zongoristának készült (az 1917-es zongoratanári oklevelén Bartók Béla aláírása áll).

Mesélte, hogy amikor az összhangzattan kifogott rajta, vőlegénye, a rendkívül muzikális, de másféle képzettségű Gábor egyszerűen megtanulta és őt is megtanította rá. Gábor részt vett a Wekerle telepi vasutastelep rendezésében, ott kaptak szolgálati lakást. Kreol bőré, korán öszülő, jóhumorú, jól megtermett, tekintélyes megjelenésű ember volt, még én is találkoztam vele.

A két háború között először MÁV-igazgató volt, majd az IBUSz vezérigazgatója, tudományos cikkeket írt, Erdély rövid visszacsatolása idején kéthetenként előadott a kolozsvári egyetemen, mint közlekedéspolitikus. Legidősebb fivéréként kötelességének tartotta, hogy minden módon támogassa a testvéreit. Ragaszkodott hozzá, hogy a családi ünnepeken az ő házukban gyűljön össze a család.

Most még a feleségéről, Icu néniről: a teljes Brúz család orvosokból és gyógyszerészekből állt. Icuka anyja, Mülhoffer Josephin, szász lány volt, kemény, határozott asszony. Fiatalon egyedül maradt, erős kézzel nevelte két gyerekeit. Icuka ebből a németesen pedáns, szigorú rendből került az élénk, szabad szellemű Veressek házába: remekül érezte köztük magát. Budapesten a Zeneakadémián tanulás mellett zeneórákat adott, napi 8 órát gyakorolt, majd miután megszerezte a diplomát, az Angolkisasszonyok leánygimnáziumában és egy zeneiskolában adott órákat. Ezt csak akkor

hagyta abba, amikor Szegedre költöztek, ahol a férje vasúti üzemigazgató lett. Itt született 1928-ban egyetlen gyerekük, Kati. Sűrűn fel is emlegették, hogy ő a 'család szégyene', nem erdélyi gyerek, hanem alföldi. Kati fontos személyiség, róla egészen külön, részletesen akarok mesélni. De előbb még jöjjenek az előző generációba tartozó Veress-lányok.

Az amputált lábú Böske utolsó vizsgáit már a pesti egyetemen tette le, majd visszatért Kolozsvárra, ahol 8 évig tanított a református leánygimnáziumban. Az I. háború végére szétszóródott a család, Kicsimamával csak Böske maradt Kolozsvárott. 1924-ben hozzáment Császár Károly tanárhoz (1887—1968), a kiváló, köztisztviselőként álló irodalomszervezőhöz, a 'Pásztortűz' irodalmi folyóirat főszerkesztőjéhez, aki Reményik, Áprily, Dsida, Gy.Szabó Béla és szinte minden erdélyi író barátja és támogatója volt. Katolikus létére a kolozsvári református gimnáziumban, majd a református teológián tanított irodalmat, sőt a Talmodthora Polgári Fiúiskolában is, amivel „nemcsak hitközségünk oktatásügyének, hanem a magyar kultúrának is szolgálatot tett”. Amikor Kolozsvárt rövid időre visszacsatolták az anyaországhoz, kinevezték az Állami Magyar Iskola igazgatójának. 1944-ben az iskolájában megtiltotta a sárga csillag viselését, nem engedte, hogy a tablókról eltüntessék a zsidó érettségizők fényképét. 1944 őszén ideiglenesen Budapestre költözött, tanított, egy időre a Tankönyvkiadónál lett korrektor, de csak 1958-ban, számos nehézség leküzdése után települt át végleg Magyarországra. Sokoldalú működéséről, irodalmi és nyelvészeti tanulmányairól, jelentős és küzdelmes pályafutásáról érdemes elolvasni lánya, Vincze Pálné Császár Marika (szül. 1936-ban, matematikatanár), tömör, kitűnő összefoglalását.

Következik Amál, akit én is ismertem és nagyon tiszteltem (mindig dr. Keresztes Márikát, apám orvos unokatestvérét juttatta eszembe), Császár Marika és Veress Kati pedig egyenesen rajongott érte. Böske férjhezmenetele után Amál élt Kicsimamával, de mert Kolozsvárott nem kapott állást – Romániában nem fogadták el a magyar diplomát, átköltözött Magyarországra. Szarvason tanított kémiát és biológiát. Erdély elvesztése és a szokatlan síkvidéki élet nagyon megviselte, de mint tanítóképzői tanár kiváló munkát végzett, a tanítványai nagyon szerették. Művelt, természetszerető, érdekes, önálló gondolkodású ember volt. Kicsimama nála élt, de közben sorra látogatta az országban szétszóródott többi gyerekét.

Távolabbi rokon a mezőségi birtokos Mancz család: Berta néni, fia, Laji és lánya, Lulu. Berta néni Kómis lány volt, állandó ugratás témája a családban, hogy egyik unokatestvére révén rokonságban áll az angol királlyal és a legtöbb európai uralkodóházzal. Ugyanis Kómis Zsuzsanna egy Rhédey gróf felesége volt, Claudia lányuk pedig angol hercegnő. Ugyancsak a Kómis család érdekessége, hogy az egyik lány, Rózsi, egy Görgeyhez ment feleségül, az ő fiuk volt Görgey Artur tábornok. Berta néniék később Budapest ostromát a Határőr úti házban élték át, és ott laktak, amíg én a családba nem kerültem és apám vett nekik máshol lakást, hogy mi ketten elfoglalhassuk a házmesterlakásból és mosókonyhából alakított, egyenesen a kertre nyíló, imádott kis lakásunkat.

A Deák család és a rokonság az első világháborútól a másodikig

1914. június 28-án együtt ünnepelte ezüstitelnapját nagyapám, Deák Dávid, felesége, Zipser Malvina, és ott volt velük mind a négy fiuk is. Ekkor robbant be a hír: Szarajevóban meggyilkolták a trónörökös-párt.

A Deák család a háború alatt, 1915 körül

A legidősebb fiú, a 24 éves Pali vonult be elsőnek – késő öregkoráig szeretett mesélni albániai hadi élményeiről. A háború végén Montenegroban fertőző vérhasban megbetegedett, a

cattarói tábori kórházba került, ahol egy szép napon arra ébredt, hogy a szerbek hadifoglya. Nem volt sem orvosi kezelés, sem gyógyszer, élelem is alig, így nehezen javult. Végül francia haditengerészek segítségével eljutott Fiuméba, és onnan haza, Székesfehérvárra. 1918 novemberében szerelt le, főhadnagyként. Menyasszonya a Magyar Általános Hitelbank igazgatójának lánya, Bogdán Mária Cornélia (a családban Ducynak becézték – nem is ok nélkül), csakhogy addigra már demarkációs vonal választotta el őket. Csak 1919 februárjában jutott el a menyasszony Fehérvárra, és végre megtarthatták az esküvőt. Harmadnapra Ducyn kitört a skarlát, hat hetet töltött járványkórházban.

Az apai bolt siralmas állapotban, áru sehol. Ekkor határozta el Pali, Kari és unokatestvérük, Keresztes Feri, hogy egyesítik üzleteiket, együtt szereznek be árut, a nagykereskedelem kizárásával egyenesen a gyárakból, és boltot rendeznek be Fehérváron és Pesten is. Addigra azonban megalkult a Tanácsköztársaság, az üzletet elvették, Palinak újra be kellett vonulnia. A gazdasági válság a mélypontra jutott, és csak 1926-ban, a korona helyében a pengő bevezetésével állt meg az infláció. Kissé megpezdült az üzleti élet, beindult a fehérvári és a pesti bolt. Deák Pál közben tagja lett a székesfehérvári kereskedői társulat igazgatási bizottságának, majd püspöki kinevezés folytán a római katolikus egyházközség képviselő testületének.

Bár a születés sorrendjében apám következnek, őt hagyom a végére. A harmadik Deák fiú, Imre, ügyvéd lett. Gyorsított vizsgákkal fejezte be Pesten az egyetemet, hogy indulhasson a frontra. Sajnos az egyetemi és a katonai éveiről szinte semmit sem lehet már kideríteni, csak súlyos vese-sérüléséről tudunk, ami évek múlva a halálát okozta. Jól menő ügyvédi irodája volt, a Festetich hercegi család is ügyfelei közé tartozott. Hamarosan megnősült, felesége, Grosz Juliska, szép fekete nő volt. Imit nagyon szerettem, halk humorú, fegyelmezetten ideges és érzékeny, okos, feltűnően jóvágású férfi volt. Érdekelte a fényképezés, a fehérvári Kégl György utcai házában, ahol nagyapámmal együtt laktak, kis fényképész-laboratóriumot rendezett be magának, a kertben úszómedencét és nyers fenyőgerendákból ácsolt kunyhót csináltatott, amit mi gyerekek persze nagyon élveztünk. 38 évesen halt meg. Juliska együtt maradt az apósával (bár úgy éreztem, nem igazán kedvelték egymást). 1944-ben, a dr. Kasztner Rezső* által szervezett vonaton, egy csoporttal kikerült Svájcba, ott élt haláláig, 1971-ig, közben sűrűn hazalátogatott.

*Kasztner (1906-1957) kolozsvári születésű újságíró, cionista vezető volt. Tárgyalt a nácikkal, jelentős összeg fejében az ú.n. Kasztner-vonattal közel 1700 magyar zsidót menekített Svájcba és számos más mentőakciót hajtott végre. A háború után Tel Avivban újságíróskodott, 1945 előtti ténykedése kapcsán pert indítottak ellene. A felmentő ítéletet nem élhette meg, az utcán agyonlőtték.

A negyedik fiú, Kari, 1914 júniusában érettségizett a felsőkereskedelmi iskolában, majd Römerstadtban (Rymarov, Csehszlovákia) elvégzett egy textiliskolai tanfolyamot, és 1915 júniusában, 17 évesen ő is bevonult. A mindig derűs, talpraesett Kari hazaérkezése után vidáman élt Pesten, jól bonyolította üzleti ügyeit. (Itt lakott az Alma utcában, a közelünkben, egy Benes-lánynak, Baba nagynénjének a házában, így ismerkedett meg későbbi feleségével – kicsi a világ Magyarországon.) 1926-ban vette feleségül a szép, szőke 19 éves Idát, akit Babának, Baba néninek nevezett mindenki. Benes Józsefnek, a Hungária Vegyigyár elnökgazgatójának legkisebb gyereke volt, a nyolcadik – egyben az én kereszt- és bérmaanyám. Kari és Baba jó módban élt, sokat utazott, Budán, a Bíró utcában, és Leányfalun volt csinos villájuk. A belvárosi Ádám Károly kézimunkaüzletet minden pesti nő ismerte. Szilágyi István: „Régi boltok krónikája” című kereskedelem-történeti könyvében (*Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1986, 136-139. old.*) ismerteti a belvárosi üzletet: 'Ádám Károly 175 éves üzlete. Érdekes jubileumról számolt be 1948. február 8-án a *Kereskedelmi Élet*, 'Egy pesti bolt hét negyedszázada' címmel. A Magyar Kereskedők Szövetségének az ülésén a szónok az 1772-ben alapított Ádám Károly cég érdemeit, sikereiben gazdag útját méltatta, átadva a jubiléum cég akkori gazdájának, Deák Károlynak a szövetség diplomáját. 'Szédítő gondolat egy országban, ahol oly nehezen gyökereznek meg a kereskedelmi vállalkozások, végre akadt bolt, amely kevesedmagával átmentette magát Mária

Terézia korából a mienkbe. Azóta felbomlott a nagy királynő birodalma, de él és hódít a tú, amit országainak ügyes asszonyai forgattak kezükben, valamint annak a kereskedőnek a szelleme, aki fonalat és cérnát vitt egykoron Bécsből Székes-fehérvárra, majd Fehérvárról Pestre, és szüntelen energiával, példás tisztességgel szolgálta az ízlést, terjesztette a kultúrát. Ezt folytatja Deák Károly és csapata ma is.”

Kari elég hamar tudott autót venni, ami akkor még meglehetősen ritkaságszámba ment. A Belvárosból Budára autóztában az Erzsébet hídnál posztoló rendőr szalutálva üdvözölte (szokás volt, hogy karácsonykor az autósok letettek egy ajándécsomagot a rendőr lábához). Semmi fáradságot nem sokallt, ha ajándékozásról vagy baráti tréfáról volt szó, kifogyhatatlan volt az ötletekben. Alkalmazottai szerették, évtizedekkel az államosítás után is minden szeptemberben megjelentek nála, hogy gratuláljanak a nevenapjára. Egy alkalommal ajándékként magnóra mondták bolti munkájuk emlékeit. Az egyik eladónő – aki időközben a Kereskedelmi Minisztériumban magas állást kapott – elmesélte, hogy kis tanuló lány korában vele küldték a napi bevételt a postára. Egyszer útközben elvesztette a pénzt, kétségbeesetten ment vissza bevallani, biztosra vette, hogy őt fogják gyanúsítani és kirugják. Kari persze prédikált neki – és másnap ugyanúgy rábízta a pénzzállítást.

Apánk a háborúban

Most rátérek apám világháborús életére. Az érettségi utáni sorozáson a visszerei miatt ’untauglichnak’, alkalmatlannak minősítették, amit roppantul szégyellt. A háború kitörésekor azonban, kezében a bevonulás érdekében hamarabb kiosztott gépészmérnöki diplomával, rögtön jelentkezett katonai szolgálatra – akkor már nem számított egy kis visszér. Kívánsága szerint a KuK (Kaiserliche und Königliche) Festungsartillerie-hez, a 6. komáromi vartüzérezredhez került, az ottani önkéntes iskolában kapott tiszti kiképzést: rangmásodikként végzett. Így 1915 áprilisában mint hadapródjelölt tüzemester indult a galíciai harcra. Szülei felutaztak Bécsbe, hogy elbúcsúzzanak tőle. A gorlicei áttörésnél, Buczereznél folytak a harcok.*

*Kedvelt anekdóta: Ha új tiszt került egy ezredhez, a tiszti étkezdében túrós csuszát szolgáltak fel, és a tisztek lesték, vajjon a jövevény cukorral vagy sóval ízesíti-e – állítólag a zsidók édesen szerették. Apámnál a trükk nem vált be, ki nem állhatta az édes főtt-tésztát. [Panka 2010: a zsidók nyilván azért szerették édesen a túrós csuszát, mert ha sósan eszik, akkor sült szalonnát kapnak rá – és ha ők nem is tartották magukat a vallási előírásokhoz, a szüleik még biztosan nem ették volna meg a tréflit]

1915 decemberében Dalmáciába vezényelték, Lovcennél, a Cattarói öbölben ezüst vitézségi érmet kapott, majd ismét visszaküldték az orosz frontra, Wolhyniába, ahol a Bruszilov-féle offenzívában gáztámadásba kerültek, és egy nap alatt 70 km-t tettek meg visszafelé a 3-tonnás tarackokkal. 1916 júniusában lett hadnagy, kitüntették a bronz Signum laudisszal. Több mint négyévi katonai szolgálat után, amelyből 33 hónapot a fronton első vonalban töltött, 1918 novemberében, a 6. nehéz tüzérezredben, tartalékos főhadnagyként szerelt le.

Mindezt azért írom le ilyen részletesen, mert annyira felháborít, hogy ezek után 1942-ben berendelték az Országos Katonai Parancsnokságra, megfosztották főhadnagyi rangjától, érvénytelenítették kitüntetéseit (bronz vitézségi érem a kardokkal, II. osztályú ezüst vitézségi érem és Károly csapatkereszt), megtiltották ezek viselését – amiket persze addig sem viselt –, a katonakönyvére rányomtak egy hatalmas vörös ZS-t!, és átminősítették kisegítő munkaszolgálatossá.

Két kedves történetet mesélt zatureczi állomáshelyéről (jellemző rá, hogy sohasem a veszedelemről, borzalmakról, mindig csak a derűs epizódokról): a faágakkal takart fedezékben ült és ebédelt, amikor egy gránát bevágódott, de csodálatosképpen sem ő, sem a tisztiszolga nem sérült meg, csak a palacsinta lett tele repesz-szilánkokkal. A legénységi fedezékből rögtön jelentették az ütegparancsnoknak, hogy Stephan hadnagyot telitalálat érthette, nem jött elő a támadás után (a legénye rémületében elfutott) –, pedig csak azért maradt a fedezékben, mert a szilánkokat szedgette a palacsintából. A másik történet: Egy csendes reggelen, amikor sem az oroszok, sem a mieink nem lőttek, megjelent nála két autó egy csoport vezérkari tiszttel, élükön a hadtest-parancsnok-tábornokkal, akinek első dolga volt, hogy ráripakodott, miért nem tartja be a bajuszviselésre vonatkozó szabályzatot, nem tudja-e, hogy csak a 13. dragonyos ezred tisztjei borotválhatják le a bajszukat (annak emlékére, hogy gyerekszamba menő tisztjeik hősiességgel küzdöttek a napóleoni háborúkban). A tábornok ezután, a szabálytalan szörzet feletti mérgében, utasította apámat, hogy lövessen az oroszokra. Engedelmeskedett persze, bár tudta, mi lesz a következménye, és valóban tüstént meg is jött a válasz az ellenségtől. A tisztek visszaugrottak az autókba és sietve távoztak. (Megemlítem, hogy a K.u.K-tisztikarról sok érdekes történetben számolt be fivérem, ifj. Deák István, családi nevén Pityu, 1978-ban angolul, majd magyarul megjelent könyvében, amelyet apámnak ajánlott. *Volt egyszer egy tisztikar. 1848—1918. Gondolat Kiadó, 1993. A sok fénykép közt ott van apánk is a magyar kiadás 240. oldalán.*)

A könyvben nem szerepel, de családukban állandó idézetként szolgált, hogy a németül nem tudó magyar bakák, akiknek a német vezényszavakat meg kellett tanulniuk, az Ich melde gehorsam-ot – alázatosan jelentem – így tették érthetővé: Meldige hozzá!

Előzőleg, 1916 októberében váratlanul Bécsbe rendelték, hogy mint gépészmérnök, fényszórós kiképzést kapjon. A tanfolyam táborhelye gyönyörű környezetben volt, ráadásul innen időnként, engedéllyel vagy anélkül, hazalátogatható Fehérvárra. A bécsi levéltárban a testvérem történeti kutatásai során rátalált egy 'Dienstzettel'-re, amelyen apu 1917. január 29-én, a 25. születésnapján (!) megfázásra hivatkozva távolmaradását jelenti be. Bécsi tartózkodása idején halt meg I. Ferencz József király és császár; apánk az Operaház előtt állt a temetésen a tiszti sorfalban. Ezután 1917-ben kinevezték a 77. fényszórócsoporthoz parancsnokának, az Ojtozi-szorosba vezényelték, majd megint Bécsbe, Komáromba, Eisenachba, és végül az Isonzo-hadsereggel Palmanovába, egy tüzérségi lőszerraktárba. Ezt írja róla a háborús visszaemlékezéseiben:

„Ez az osztrák-olasz határ közelében, Görztől 10-15 km-re nyugatra fekszik. Olasz, 18. századbeli csillagalakú vár, amelynek kazamatái, barakk-raktárai mind zsúfolásig tömve voltak sok száz vagon tüzérségi lőszerrel, puskaporral és repülőgép-bombákkal. Ezeknek őrzése, osztályozása, kezelése és szétszállítása tartozott feladataimhoz. Úgy kerültem oda, hogy az erdélyi harctérről visszaérkezve, kerestek egy hosszú harctéri szolgálat után kíméletre szoruló tisztet.” Orosz hadifoglyok és felfogadott olasz lányok kezelték a lőszeret és mérték szét konyhai mérlegen a zsákmányolt lőport, hogy előírásos zacskókba töltsék. Amikor egy ellenőrzésre érkezett tiszt felfedezte ezt a „házi kivitelezést”, rémülten továbbállt. Igaz, apám is folyton tartott tőle, hogy előbb-utóbb mind a levegőbe repülnek. Palmanovában jól érezte magát, nem volt följebbvalója, és még udvarolt is az állomásfőnök feleségének. Utolsó éveiben szeretett volna visszalátogatni az Isonzó környékére, de erre sajnos nem került sor.

1918 októberében meglátták, hogy a mellettük táborozó galíciai ezred, a fegyverszünet hírére, a legünnepélyesebb formában felsorakozott az ezredes lakása elé, a zenekar a Gotterhaltét játszotta, lehozták az ezredzászlót, a parancsnok a csapat élére állt és zene hangjai mellett, zárt sorokban, megindultak hazafelé – gyalog. Erre parancsot sem várva, ők is készülődni kezdtek. A barakk-tábor közepén máglyát raktak, abba gurigálták a felbontott lőszeres hordókat, nehogy az

olaszok kezébe kerüljenek. A hadifoglyok és a katonák együtt gyönyörködtek az égigérő tüzijátékban. Apám is nekiindult, a tisztiszolgával együtt, biciklin és marhavagonban, a legközelebbi osztrák városban találtak egy északnak induló tehervonatot, útközben a katonák fel-feltörtek egy raktárt, ők ketten is kaptak ebből valamennyit enni. A gyakori mozdonyhiány miatt akadozva, csak hetek múlva érkeztek Dél-Karintiába, a terület már Jugoszláviának számított, ott kényszerítették, hogy vegye le a csillagokat a gallérijáról és a tisztirózsát a sapkájáról. 1919 februárjában jutott el Székesfehérvárra.

Otthon a fehérvári fényszórós századhoz osztották be, a honvéd- és fényszóró iskola parancsnokságára, civil mérnökként, majd a Tanácsköztársaságban ugyanilyen feladattal vöröskatonának.

Gyakran küldték Pestre, műszaki anyagok beszerzésére, ilyenkor a Belvárosban, a Gizella panzióban lakott.

Anyai család

*„Légy dolgoz és vidám, mint a keresztény asszonyok,
és családszerető, családösszetartó, mint a zsidó asszonyok”
(Húga, Gizella emlékkönyvébe jegyezte be a bátyja, Adolf)*

A Gizella panzió tulajdonosa Deutschné Csókai-Strauber Gizella volt, fehérvári özvegyasszony: az anyai nagyanyám. A férjét, Deutsch Hermannt fiatalon elvesztette (fehérvérűségben halt meg), egyedül maradt három gyerekével: a 4-éves Annussal, a 3-éves Zsófiával és az egyéves Palival. Ekkor költözött Pestre.

1900: Deutschné Csókai-Strauber Gizella 3 gyerekével.
A bal szélen anyám, Annus

Először kosztosdiákokat fogadott Váci utcai kis lakásán, majd szállást is adott nekik az újonnan épült Haris bazár 6. számú házban. Ebből fejlesztette ki a harmincas évek végére a két emeletet, négy lakást magába foglaló, csendes, otthonos panziót. Az étkezések hosszú közös asztalnál folytak, az asztalfőn nagyanyám 'trónolt', hófehér kontyával, egyenes tartásával igazán impozáns jelenség volt. A vendégek nagy tisztelettel szóltak hozzá.

1943: Gizella nagymama

A családjáról keveset tudunk, sosem mesélt senkinek, anyám is alig emlékezett valamire. Anyai nagyapám apja a bácskai Adán született 1842-ben, a felesége, Weisz Nanette is délvidéki: Szigetváron született 1848-ban. Nagyanyám apja Strauber Zsigmond könyvkötő, a bátyja, Csókai Frigyes is könyvkötő, a Fejér megyei Csókakőn született 1822-ben (ezért magyarosított a család Csókaira). Felesége, az én dédanyám, Kramer Zsófi, a Fejér megyei Soponyán született. Nagyapám, Deutsch Hermann 1868-ban született, úgy tudom, Adán, ügynökösködött, 36 évesen meghalt. Nagyanyám bátyja, Csókai Adolf, jól boldogult: pesti kis boltjában gyarmatárut tartott, ebből tudta támogatni háromgyerekes, özvegy hűgát. A saját fia húszévesen Fiuméba utazott üzleti ügyben, soha többé nem hallottak róla.

Gizella nagyanyám 1871-ben született a Fejér megyei Móron. Két fiútestvére volt: Adolf és Frigyes, utóbbi könyvkötő és nyomdász, és két lány: a keszthelyi Manovillné Csókai Regina, akinél sokszor nyaraltam, és a fehérvári Silberbergné Csókai Paula – rájuk jól emlékszem. Reginának egy fia volt, a művelt, kissé tanáros banktisztviselő Andor, és két lánya: Irmus, aki nagyon fiatalon az I. háború utáni 'spanyolnáthában' halt meg, és a nevetős, rózsásarcú, kedves Manovill Klári (meghalt 1944-ben az egyik megsemmisítő táborban). Andor első felesége, Weiner Margit (Manci), osztrák volt, Grazból került Pestre, súlyos depressziótól szenvedett. Az Anschlusskor úgy döntött, nem várja meg, amíg a németek Magyarországra is bevonulnak, és öngyilkos lett. Tibort, az akkor 9 éves fiukat volt háztartási alkalmazottjuk, majd egy házmestercsalád rejtegette, 1944 decemberében a szüleim fogadták be (Tibor, és felesége, Gévay Gabi, rendkívüli kedvességgel viszonzta ezt apámnak öregkorában), végül apja hazaérkezéséig egy árvaházba került. Manovill Bandi hamarosan újra nősült, a felesége, Háy Erzsébet, a háború alatt veszítette el a férjét és 15 éves fiát, mostantól minden anyai szeretetével az anya nélkül maradt kisfiú felé fordult. Irmus is hagyott egy árvát, az újszülött Fischer Ellit, akit a keszthelyi nagyanyja nevelt, majd felnőttként hazament Zágrába. A Gestapo 1944-ben egy nagy csapat nőt, vele együtt, beteretelt a házba és rájuk gyűjtotta.

Silberbergné Csókai Paulának egy fia volt, Józsi, aki monoklijával, egyetlen szál világos öltönyében mindig elegáns dandy, de munkátlanságával a család fekete báránya volt. Jogot végzett, sok nyelvet tudott, a nevét Somfaira változtatta, és végre 72-évesen megnősült, dolgozni is kezdett:

az I. háborúban hadifogolyként szerzett orosz nyelvtudását a II. után fordítóként és tolmácként gyümölcsöztette.

Gizella nagymamámhoz nem fűztek szoros érzelmi szálak. Elfoglalta a panzió, és bár gyerekkoromban minden vasárnap ott ebédeltünk válogatott finomságokat (külön, 4-személyes asztalnál), az együttléteinkről alig van emlékem. Ritkán járt nálunk, olyankor pörölt anyámmal, általában nem volt valami béketűrő. Anyám panaszkolta, hogy a panzióban nem volt egy zug, ahol egyedül lehetett volna, mindig takarosnak, „hercig”-nek kellett lenni. Igaz, körülrajzotta őt és Zsófit – egyik szebb volt, mint a másik, anyám szabályosan gyönyörű, Zsófi csupa élénkség, vidámság – az a kevés fiatalember, aki a háború alatt Pesten maradt (ezeket azonban, mint férfiatlan hadkerülőket, meglehetősen lenézték a lányok).

Anyu, Deutsch Annus, 1918-ban

Mindketten igyekeztek hamar férjhezmenni, és lehetőleg „jó partit” csinálni, hiszen nekik maguknak nem volt semmijük. Anyunak egy szerelméről tudok: Róna Bandinak hívták. Jómódú keszthelyi családja nem akarta befogadni a gyönyörű, de nincstelen pesti lányt, a fiú kétségbeesésében öngyilkosságot kísérelt meg, de megmentették, és ekkor megszakadt a kapcsolat.

Annus és Pista

1919-ben

A szüleink nem Pesten ismerkedtek meg, anyám néha ellátogatott a fehérvári rokonsághoz. Feltűnő szépsége és kedvessége mindjárt megragadta apámat, és amikor Kari öccse a panzióba költözött, és ő gyakran benézett hozzá, hamarosan elhatározta, hogy Annust feleségül veszi. Levélben megkérte a kezét, és 1919. november 16-án, azon az emlékezetes napon, amikor nagybányai Horthy Miklós altengernagy fehér lovon bevonult Budapestre, eljegyezték egymást. (Az őszirózsás forradalom és az eljegyzés öröme apám rozsdavörös krizantém-csokrot vitt Annusnak, és ettől fogva minden november 18-án, még 1961 után a sírjára is, rozsdaszínű krizantém került.) Apám a szüleivel csak előző nap közölte, hogy házasodni készül, és megkérte apját, jöjjön Pestre, ünnepélyes lánykérőbe. A szülőket bántotta ugyan, hogy nem avatta be őket előre, és alighanem annak sem örültek, hogy teljesen nincstelen lányt vesz el, de nem ellenkeztek. A fiatalok a jegyesség hónapjai alatt naponta leveleztek. Megvannak a levelek, úgy, ahogyan anyám, sorrendben számozva, szalaggal átkötötte őket. Íme néhány idézet:

Apám első levele, 1919. október 6. „Kedves Annuska! Hogy el ne csodálkozzék nagyon, mindjárt a dolog lényegére térek. Mellékelten küldök két Ady-könyvet, csókolom a kezeit, kösse be őket nekem. Úgy megtetszettek múltkor kötéseik, amelyeket addig nem is láttam, de hallottam róluk, hogy kedvet kaptam kedves költőm kedvenc kötetét az Ön keze által bekötve látni. Talán lehetne a két kötetet összekötni valami erőteljes forradalmi színű táblába. Hagyományos szerencsém talán nem fog elhagyni, és könyvtáramat két szép könyvvel fogom gyarapíthatni. Szerencsémben pedig bátran bízhatok, mert mondom Magának, csak tehetséges embereknek van szerencsájuk. Könyvtáramban gyönyörködtem, könyveimről eszembe jutott Maga és könyvkötő művészete. És ekkor bukkantam rá a könyvbekötés ideájára, amiből ravaszul dupla hasznot akartam húzni. Először is, hogy szépen be lesznek kötve Ady-könyveim, másodszer, hogy levélírói szenvedélyem kielégülést nyer.” (Megmaradt egy, vélhetőleg anyám által kézzel festett virágos vászonba kötött könyv, egyébként is ügyes keze volt, szépen és sokat hímzett, előbb a saját kelengyéjét, később az enyémet, és sokszor panaszkolt, hogy szeretett volna rajzolni tanulni, de szigorú anyja ezt fölösleges luxusnak tartotta.)

Drága Annuska!

Hogy el ne csodálkozzék nagyon, mindjárt a dolgok velejére kerül. Mellékeltem küldök két Ady. Könyvet, csókaleveleket a kezed, közebe őket nekem. Hogy nem hagyom, hogy még én is zavarodom, de úgy megtettektől multkor kötetek, megcsesztéigintén jólván nem is láttam, de hallottam jólván, hogy kedvet kaptam kedvenc költőim kedvenc kötetek az Ö. kezé ártal becsötvé látis.

Megpedig ha zavarod nékem is nyilvánítani, talán lehetne a két kötetet megköszönni valami értékes jószámláim zinn táblába.

Közelem közelem jószámláim zinn táblába. Közelem várakozásom nem fogja közelem zinn táblába megvárakoztatni idegrendje-

Számozatlan levél, 1919. nov. 5. „Drága Annuska! A hosszú vonatút alatt, a zsúfoltság miatt féllábon álltam, mint a gólya, így hát igen bölcs gondolataim támadtak. Elgondolkoztam az utóbbi hetek, napok, és főleg az utolsó órák történein, azon, hogy kedves Édesanyjának igaza volt, mert ő nem tudhatta azt, amit mi ketten tudunk, amiről egészen nyíltan talán még nem is beszéltünk, de amit én hallottam minden szavában, láttam minden mosolyában, éreztem minden tettében. És hogy Maga is tudatában volt annak, hogy mi ég bennem, arról meg vagyok győződve, mert ha a Végzet két embert egymásnak teremtett, hát gondoskodott arról is, hogy azok szavak nélkül is megértsék egymást. A lényeg még most jön, és arra csak az említett bölcselkedés vet világot. Eddig ugyanis az volt a szándékom, hogy először megalapozom jövőm életpályámat, mielőtt kinyilatkoztatom

közös drága titkunkat . Bár a magam részéről egy pillanatig sem kételkedem abban, hogy boldogulni fogok, mégsem szerettem volna, ha eljegyzésem bejelentésekor avval a kérdéssel leptek volna meg, vajjon miből fogja eltartani kedves feleségét? Ez a tervem azonban nem bizonyult kivihetőnek, mert egyelőre nem tudom, mikor fog sorsom jobbra vagy balra fordulni, én pedig már nem tudok lemondani arról, hogy rövid pesti tartózkodásaim alatt Magával egyedül lehessenek, még társaság kellős közepén is. Itt tehát egy segítség van, ha beszélek az Édesanyjával. Van-e kifogása az ellen, hogy jövő vasárnap, akár én magam, akár jó apámmal együtt megtegyük a szükséges lépéseket. Jól értse meg kérem, nem az a kérdés, hogy akar-e vagy nem, a mi sorsunk immár kívül van az akarásunkon, csak az a kérdés, megfelel-e az időpont. Írja le azt is, mit érez, csak írjon! a Maga Pistája”

20. levél, 1920. május 5. „Drága! Hogy lásd, nem vagyok lusta és megnemértő, jóllehet ma este már írtam, még egy levelet küldök az én asszonykámnak (sajnos csak reménybeli). Csak azt akarom elmondani, hogy ma vacsora után együtt ültek Paula néninél az öregek és elábrándoztak a régi jó időkről. Előhozakodtak totyakos bácsikkal, hogy ez is meg az is milyen nagy legény volt fiatal korában anno dazumal, és sóhajtoztak, hogy az a tőpörödött vén anyó, meg az a félig meghülyült öregasszony milyen körülrajongott szépség volt. Furcsa volt, mikor gáláns történeteket hallottam olyan emberekről, akikről egyáltalán nem lehet igaz, hogy valaha fiatalok is voltak. Aztán megijedtem, hát csak nem lesz ez a mi sorsunk is? Úgy-e ez nem lehet, ez borzasztó volna! ’A Deák Pistának a felesége milyen szép leány volt, mennyien kurizáltak neki fiatalkorában, persze most már nemigen látszik meg rajta, bár megvannak még a nyomai a hajdani szépségének.’ Kedvem volna el sem kezdeni az életet, ha ez lesz a vége. Írj néhány sort, hadd vigasztalódjon meg a Te Pistád.”

Összesen harmincegynéhány levél apámtól, az elsők meglehetősen cikornyás írással, de már a tizediktől kezdve az igazi, végleges szép betűivel. Anyám írása viszont már teljesen kialakult, az elsőtől az utolsóig ugyanolyan betűk, mint amilyenekkel 27 évvel később a férjhezmenendő lányának egy könyvrealó ételreceptet írt le. A levelei rövidek, sok gyakorlati dologgal, de van másra is példa:

„1919. dec.15. Édesem, már van vagy 12 órája annak, hogy együtt voltunk, s most megint jön egy hosszú hét, rágondolni sem szeretek, minden lányt lebeszélnék, így menyasszonynak lenni. – Itt félbehagytam a levelet, mert szólt a telefon, Deák Pista urat kereste egy női hang. Mondtam, hogy már nem vagy itt, de épp most megy üzenet Fehérvárra, talán óhajtja megmondani, ki telefonál és mit üzen, erre azonban nem jött felelet. Megkérdezte, mikor jössz fel, én vasárnapot mondtam, erre önagsága: ’úgy, vasárnap’ sóhajrással letette a kagylót. Nem tudom, ki volt, de Te, lassú víz, talán tudod. Most ismét a házörző szerepét játszom és ismét veled töltöm a délutánt, részben a gobelinnel, mely már majdnem kész. Fel akarok hajkurászni egy észbontó kis kivágott cipőt, remélem, sikerül. Meglátod, milyen helyes lesz. – Gyertyával folytatom az írást, mert a villany az egész emeleten elaludt. Legalább nem fogok mindenkit látni, az is előny. Peched van, hogy éppen ma nem vagy itt. Szerető Annusod”

„1920. április 13. Drága kisapám! Nagyon rossz így, ha nem vagy itt nálam, szerencse, hogy a szombat este nincs túl messzire. Nagyon szentimentális hangulatban vagyok, és nem merek úgy írni, mert te kinevetsz és nem is szereted, pedig nekem néha-néha úgy kell, mint a virágnak az esső. Tudom, hogy te nem is vagy oly reális, mint mutatod, s nagyon szeretném látni a lelkednek ezt a felét is.” Anyám leveleiből fény derül az ellátási nehézségekre is. Az esküvői ruhához, a vőlegény ingéhez, stb. anyagot csak cukorért lehet szerezni, de cukrot csak összeköttetéssel, tojást sehogy. Kenyeret időnként Fehérvárról küldenek a pestieknek. A levelezés rendszerint nem postán folyik, hanem az Ádám Károly cégen keresztül, mert állandó a jöves-menés a két üzlet között.

”Úsztam a boldogságban” – írta apám a visszaemlékezéseiben. Anyánk 22. születésnapjára, 1920. február 25-én, csodaszámba menő ajándékot: egy cserépben métermagas fehér orgonabokrot küldött a gödöllői kastély kertészetéből (ő tervezte a kastély villanyberendezését, így juthatott hozzá).

Trianon után, Erdélyben és az anyaországban

Az ország feldarabolása iszonyú csapás volt az egész népességre, elsősorban azokra, akik az elszakított területeken éltek, így a Veress családra is. Szétszóródtak, részben Erdélyben, részben Magyarországon – a szülőföld elvesztése kihúzta a talajt a lábuk alól. Mindez súlyos gazdasági helyzetet és erkölcsi tragédiát okozott az egyharmadára megcsónkított anyaországban is; a magyar anyanyelvű lakosság kétharmada 'külföldre' került.

A Veress családról sajnos nem tudok olyan részletesen beszámolni, mint a miénkről, ezért most a Deákokat veszem előre.

Apám beosztása a katonaságnál civil mérnökként nem fedezte egy fiatal pár megélhetését, felmondott, de elhelyezkedési lehetőségei nem voltak. Apja támogatásával (előre megkapta az örökségét), egy Takács István nevű mérnök társaként, 1920-ban megvették Fehérváron a Fejes Bertalan gépgyárat, amely mezőgazdasági gépek javításával és mélyfűréssel foglalkozott. Apám visszaemlékezéseiben saját gyöngye szakértelmét és gazdasági gyakorlatlanságát okolja a csődért (anyám a tulajdonostársat). Sok sikeres munkájuk volt (például az általa tervezett és kivitelezett túrkevei törpe vízmű), de a vállalkozás üzleti oldala rosszul működött. Így aztán 1926-ban eladták a gyárat, ő egy évig Budapesten, a Lapp Henrik-féle gépfűrési vállalatnál lett üzemmérnök, csak hogy még így sem tudták kifizetni az adósságaikat. Apja és a kereskedő-fivérek, Pali és Kari, nagylelkűen vállalták az ügyek rendezését, meg sem mondták, mennyit fordítottak rá. (Pityu úgy emlékszik, félmillió pengőt!).

Szüleinknek 1920. július 18-án volt az esküvőjük, csak polgári házasságot kötöttek, más nem is volt jelen, mint apám szülei, anyám anyja, testvérei, és barátnője, Lola (Rostiné, aki később Bostonban élt). Apám egyik leveléből kiderül, hogy Ducy attól tartott, az új sógornője elegánsabb (illetve szebb) lesz, mint ő, és lemondta a részvételt. Imi, Kari még nem volt nős, azt hiszem, ők ketten ott voltak.

Balatonboglári nászút után beköltöztek Fehérvárra a Deák-szülőkhöz, Pista régi szobájába. Anyám szerette a Deák-szülőket, jól érezte magát a békés, jómódú, dolgos polgári családban, a nyüzsgő panzió után, ahol örökké házikisasszonykodnia kellett – mégis vágytak önálló életre. Emlékszem a Deák-nagymamára: a szép Kégl György utcai ház üveges verandáján, nádfonatú hintaszéken feküdt és szívesen mesélt nekem. Három és fél éves voltam, amikor meghalt, szívbaját a fronton lévő fiukért való örökös aggodalomtól származtatták.

A jól kereső Pali és fiatal felesége Bogdán Jenő pécsi bankigazgató lánya, Ducy is albérletből albérletbe költözött, mert nem lehetett Fehérváron lakáshoz jutni. Első gyerekük, Péter 1920-ban született, egy lány követte, az én születésem előtt 3 héttel, 1922-ben: Marianne, akit én Marcsinak neveztem. Harmadik gyerekük megint fiú lett, 1925-ben: Tamás.

Deák Tomi, Marcsi és Péter 1930 körül

Szüleim egy év után jutottak ideiglenes lakáshoz, ott szült meg anyám 1922. február 7-én,

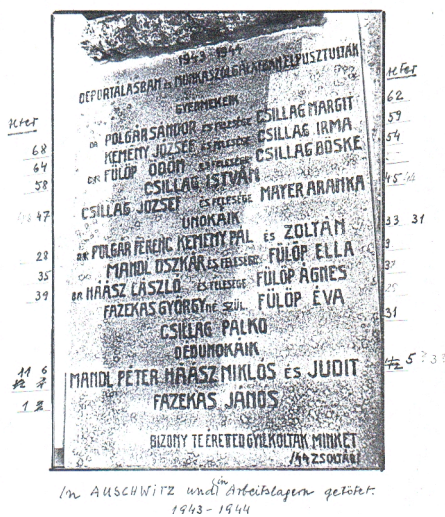
három napi keserves otthoni vajúadás után – aki megengedhette magának, hogy otthonába hívjon orvost, bábát, az akkoriban nem ment kórházba, ahol pedig talán meg tudták volna gyorsítani a szülést. Ma úgy mondják: 'apás szülés' volt: apám vasárnaptól szerdáig mellette ült és fogta a kezét.

Két évre rá, a márka nagy árcsökkenését kihasználva, a szüleim, Deák Paliékkal együtt, németországi körutazásra mentek. Anyám mesélte, milyen mulatságosnak találták, hogy a gyalogosok csak akkor kelnek át az úttesten, ha valami vörös lámpa zöldre vált. 'Erre is csak a németek képesek' – tört ki belőle a magyar honleány! (Nálunk akkoriban ilyen közlekedési rendszabályokra persze még semmi szükség nem volt.)

Anyám húga, Zsófi is férjhezment: egy győri származású bankos, Csillag Imre kérte meg, aki hamarosan a pesti Hitelbank egyik igazgatója lett. A győri család igen népes volt. Egy ősről tudok, Stern Lipótról, aki 1848-ban egy főként földművesekből álló honvédegyeség parancsnoka volt. Zsófinak és Imrének két fia volt: az 1922-ben született Mátyás és az 1928-ban született Ottó - történetüket majd később mondom el. Most csak annyit, hogy Ottó így értelmezte a mindennapi esti imádságot: „Én Istenem, jó Istenem ... Vigyázz kedves szüle Imre és Zsófi!”. Csillag Imre fiatalon meghalt (1886—1940), szerencséjükre a szülei sem érték meg azt az időt, amikor szinte az egész győri családot kiirtották, 1-évestől 70 évesig, Auschwitzban vagy munkatáborokban.

Virtuális síremlékük a győri zsidótemetőben áll. Íme a 23 név: Dr. Polgár Sándor és felesége Csillag Margit; Kemény József és felesége Csillag Irma; Dr. Fülöp Ödön és felesége Csillag Böske; Csillag István; Csillag József és felesége Mayer Aranka; unokáik: Polgár Ferenc, Kemény Pál és Zoltán; Mandl Oszkár és felesége Fülöp ELLA; Haász László és felesége Fülöp Agnes; Fazekas György ne. szül. Fülöp ÉVA; Csillag Palkó; dédunokáik: Mandl Péter, Haász Miklós, Haász Judit és Fazekas János.

Csodával határos módon egy fiatal asszony, Menzlné Polgár Bözsi, anyósával és két éves kislányával megmenekült, igaz, őket nem az auschwitzi haláltáborba vitték, hanem vonatukat váratlanul visszafordították, és Strasshofba és utána Neunkirchenbe kerültek, ahol az IG Farbennek földalatti gyárat ástak különféle nemzetiségű hadifogjok és Magyarországról odaszállított zsidó származású emberek.. Bözsi apósa itt pusztult el. Rettenetesen nehéz földmunkán voltak, éhezve, embertelen körülmények között dolgoztak, az anya lelkierejének köszönhető, hogy az ő gyereke, a legfiatalabb az odakerültek közül, megélte a felszabadulást. A férje, Menzl György is visszajött a munkaszolgálatból. 1945 Húsvétkor, az oroszok közeledtére, feloszlatták a tábort. Az anya és a kislány aztán került vissza Szegedre, majd később Győrbe. (Történetüket az anya magába fojtotta, senkinek nem beszélt róla, csak Svájcban élő sógorának illetve sógornőjének írta meg. Még két lányuk született, majd 1956-ban a három gyerekkel kimentek Zürichbe.)

Anyám és alig két évvel fiatalabb húga, Zsófi, apa nélkül és egy igen elfoglalt anya mellett egymásrautaltságban élt, és ez a kötődés mindvégig rendkívül erős maradt. Naponta hosszan telefonáltak egymásnak, néha többször is, a világon mindent megbeszéltek. A családi legenda szerint előfordult, hogy Csillag Imre órákig nem bírta a bankból hazatelefonálni, és végül sürgönyözött: 'Tegyétek már le a kagylót!' Idejében megkapták.

Anyám öccse, Timár Pál, nyelveket és szállodaszakmát tanult, Londonban, Párizsban, Monte Carlóban, Bécs mellett a Semmeringen, és később a Kékesen szállodatitkárként dolgozott. Anyja sűrű sóhajtozásán sokat mulatott a környezete, hiszen minduntalan így emlegette: 'Szegény Pali Párizsban'. 1944-ben a front közeli munkaszolgálatból gyalog hazajött, egy ideig a mi illegális József körüti lakásunkban velünk lakott.

Fehérvárról Budára

Mi Fehérváron az ideiglenes kis lakásból átköltöztünk a József utcába, a Vidor-féle cukorkagyár udvarán álló önálló kis házba – jól emlékszem a savanyúcukor 'remek' szagára. Emlékszem, hogy apám – 1926. május 11-e hajnalán – türelmetlenségében felrázott és ölben átvitt a hálószobájukba, hogy megmutassa az öcsikémet, ifjabb Deák Istvánt, Pityut (azonnal az arcába kaptam, tudni akartam, igazi gyerek-e?).

Gizella nagyanyánkról szinte semmi emlék nem maradt, ezért idézek itt részleteket fiatalabb lányának, Zsófinak, és vejének, Imrének írt, 1926. május 4-i leveléből: „Annus jól van, az alakja is helyrejön, de sajnós a teje kevés, ezáltal sokat szenved szoptatás alatt, mert a gyerek nagyon erősen szívja. Ha nem indul meg a tej jobban, kénytelen lesz hozzásegíteni, ami bizony nem kellemes. Azért a héten gyarapodott a kisfiú, nagyon helyes, mindkét arcán gödröcskéi vannak. Ha haza is megyek, lehet, hogy megint vissza kell jönnöm, mert Éva és a kisasszony kimennek pár napra Sövénykútra, Pista rokonaihoz. Annus lerajzolta a Naphegy-utca 13-ban látott lakást egész pontosan, nagyon nehezen lehetne ott elhelyezkedni, azaz nem marad hely gyerekszobára. Ducky azt mondja, ne menjenek 13-as számú házba! Annus már kimegy a ház elé, talán ma jár is egy kicsit.”

Jól emlékszem arra, amikor nagy sürgés-forgással csomagolták a holminkat, hogy felköltözzünk Budapestre. Tisztán látom még az üres cipődobozt, az elejére fűzött spárgával, amit kint huzogattam az udvaron – hogy ne legyen láb alatt a csomagolásnál – , és amiben szürke pöttyök keletkeztek, amikor csöpögni kezdett az eső.

Éva és Pityu a Naphegy utcában 1928-ban

Nagyon szerettem az első budai lakásunkat az I. kerületi Naphegy utca 13-ban, ablakaink a Lisznyai utcára nyíltak, és pár lépésre voltunk a még teljesen beépítetlen Naphegy-réttől. Szomszédaink: Garzó Teri elvált szépasszony, két fiával: a nálam egy évvel idősebb Zolival és az egy évvel fiatalabb Gyurival. Sülve-főve együtt voltunk, örökké szerepjátékokat játszottunk, Zoli ötleteit hajtottuk végre, a két kistestvért igyekeztünk kirekeszteni. Takaróból sátrat vertünk a Naphegy-réten, és hol mi ketten uralkodtunk bent, király és királyné, a kisfiuk kívül örködtek, hol elcsavarogtunk, és ők bent kuksoltak, mint királyfiak. Amíg Pityu kicsi volt, egy Kisa névre hallgató, nagyon kedves fiatal nőre bíztak bennünket, de később a nyelvtanulás érdekében osztrák Fräulik vigyáztak ránk, mindet utáltuk. Az egyik délutánonként elvitt minket a Krisztina térre, a patinás Zöldfa vendéglő udvarára, és valahol eltűnt az egyik pincérrel, igen sokára került elő. Lelkünkre kötötte, hogy el ne mondjuk otthon, és én aggodalmamban, hogy ha mégis elmondom, a Fräuli árulkodó kis undoknak tekint, megtartottam a titkot.

A Krisztina téri elemibe jártam. Egyszer Zoli, legnagyobb kétségbeesésemre, a Naphegy utca minden házára felírta krétával, hogy 'Deák Éva hüje'. Az iskolaudvart telente felöntötték korcsolyapályának. Még iskolás se voltam, Zoli vitt magával, tanított korcsolyázni, de egy idő után beszüntette. Anyám faggatására bevallotta, hogy a fiuk csúfolják: 'Na Garzó, szép a tyúk, jó a tyúk?'

Mikor tízéves lettem, elköltöztünk a Lorántffy Zsuzsánna lépcső 6-ba, és így én szinte a szomszédba, a Baár Madas református leánygimnáziumba (II. Lorántffy Zsuzsánna út 3.) kerültem. A Baár-Madast nagyon szerettem. Nem voltak olyan magas követelmények, mint mondjuk a Mária Teréziában, ahol fukarkodtak a jó osztályzatokkal, a tanárnőket 'tanár úrnőnek' kellett szólítani (mi keresztnéven néniztük őket, az érettségi banketten pedig a fiatalabbjával összetegeződünk), talán kevésbé volt alapos nálunk az oktatás, de minden iránt fel tudták kelteni az érdeklődést. Az egy földrajzon kívül minden tárgy 'a kedvenc tantárgyam' volt. Szinte minden tanárunkat kedveltük, okvetlenül meg kell említenem a matematikatanár Szabó Piroska nénit, aki mindenkiel meg tudta éreztetni a matematika szépségeit, az osztályfőnökünket: Rékainé dr. Quandt Alice-t, aki megszerettette velünk a francia nyelvet és általában a nyelvtanulást, mindenkifőlött pedig a városok városát: Párizst – soká kellett várni, amíg megláthattam –, vagy a latintanárunkat, Bibó Istvánné dr. Ravasz Boriskát.

Éva 1935-ben, cserkész-egyenruhában

A nyolc gimnáziumi év során voltam önképzőköri titkár, különrajzos, népi táncos, diáklapszerkesztő, tartottam az órák után irodalmi szakkört az osztálytársaimnak – csodálkoztam is, hogy szinte mindegyikük önként megjelent –, korrepetáltam kisebbeket, osztálykirándulásokat szerveztem, cserkész is voltam a 24. Tisza Ilona csapatban – elismerem, voltak nálam sokkal lelkesebb cserkészlányok, de a kirándulásokat, tábori együttlétet (például a Bakonyban, Koromlapusztán, vagy a gödöllői Pax-Ting-táborban, a fiúk Jamboree-ja mintájára), és vezetők – egyben tornatanárnőnk --Vica néni rendkívüli lényét nagyon szerettem. Az órák közti tízpercekben alig győztem a szervezési munkát – szóval éltem világomat! Cserkészkirándulásainknak fénypontja volt, hogy néha Áprily Lajos igazgatónk is velünk tartott, nagy természetismerő volt, sokat tanultunk tőle és szerettük a verseit. Jól tudtam, hogy ez a gimnázium a béke szigete, és hogy az érettségi után – 1940-ben érettségiztem, jelesen – semmi jó nem vár rám.

Mikor Pityu befejezte az elemi iskolát – a Városmajor utcai Koós Károlyt, ugyanazt, ahová később a lányaink jártak –, elköltöztünk a Déli pályaudvar közelébe, az Endresz György tér 4/B-be, hogy ő átszállás nélkül, villamossal járhasson a cisztercita gimnáziumba.*

* Endresz György volt az első magyar pilóta, aki 1931-ben, Magyar Sándor navigátorral együtt, 'Justice for Hungary' feliratú, 420 lóerős repülőgépen átrepülte az óceánt. 26 órai repülésükkel, Kanadából Bicskére, három világrekordot is megdöntöttek.

A jó kivitelezésű modern bérház I. emeletén laktunk, szép 3 szoba hallos lakásban, kilátással a Vérmezőre és a Várhegyre. A Vérmező sokkal mélyebb, teknőszerű térség volt, a szélén körben lovagoltak a főhercegi család és az arisztokrácia tagjai – csak a háború után töltötték fel a Várhegy házainak és a környéknek az összehordott romjaiból a mai szintre.

Apám időközben, 1928-ban, állást kapott a BART-nál (Budapesti Autóbuszközlekedési Részvénytársaság), amely magánvállalkozásként jött létre 1927-ben, és megindította a Hűvösvölgy-Nagykovácsi járatot, majd vállalta, hogy 2-3 évre szóló koncesszió alapján ellátja a fővárosi autóbuszforgalom egy részét. A BART-nak három buszjárata volt: a Városligettől a Pasaréti útra, a Nagykörúton végig és a Margitszigeten. Ez utóbbinak köszönhattük, hogy ingyen szigeti belépőnk, sőt ingyen Palatinus-strandjegyünk is volt. (A szigeti belépő meglehetősen drága volt, nagyobb

korunkban igyekeztünk a bokrok között átjátszani a belépőt a barátainknak.) Apám 1928-tól 1933-ig üzemvezető főmérnöke volt a BART-nak, 1933-tól 1949-ig a Cyklop-garázs ügyvezetője, havi 5-600 pengő fizetéssel, amit a nagyapám havi 200-zal egészített ki. Így aztán anyám csinosan öltözködhetett, mindeneslányt tarthatott (igaz, a sógornőinél legalábbis szobalány-szakácsnő volt), jártak színházba, vendéglőbe, új, díszes, sötét ebédlőbútort vettek (elemista koromban iszonyúan féltem az ebédlőben, felhúztam a lábam a székre, nehogy az alatta élő medvék leharapják –, szerencsére mi gyerekek rendszerint a gyerekszobában ettünk a Fräulival. Ha a szüleim szórakozni mentek, tűzvészről féltem, hiába volt otthon, aki vigyázzon ránk, minden fontos holmimat összekészítettem, például a Robinson Crusoe-t, hogy ha egyedül kell élnem a vadonban, abból kapjak tanácsot a túlélésre.)

Nyaralásokra azonban nem futotta, csak egyszer voltunk együtt, anyuék és mi ketten, Ausztriában, Altausseeben, 1930-ban. Óriási élmény volt, gumikarikával majdnem a feléig átúsztam a tavat, mire észrevették és rémülten, csónakkal kihoztak. A 4-éves Pityu kis kirándulóbotjával csapkodta az ösvények melletti füvet, és jelentette, hogy megint megölt egy tigrist. Nagyon fájlaltuk, hogy apu szabadsága lejárt, hamarabb elutazott, még hozzá éppen aznap, amikor először sütött ki a nap az induló vonatra, addig minden nap esőben kirándultunk. Mi gyerekek persze többször nyaraltunk, táborokban és különböző rokonoknál: Székesfehérváron, Keszthelyen, és Sárkánykúton. Egyébként apám, ugyanúgy mint Pali, csak a kirándulós, utazgatós nyaralást szerette, nem a Balaton-parton veszteglést.

Azt hiszem, 14 éves lehettem, amikor, rémületemre, anyám beiratott tánciskolába. Endrődy Mimi néni tartotta a Várban, a Ferencz József katonai gimnáziumban (a falon egy tábla: ebben a pincében raboskodott Tánecsics), a lányok különböző iskolákból jöttek. A fiuk egyenruhában voltak, a terembe karddal az oldalukon érkeztek, azt azután letették, nagyon ünnepélyesen. Emlékszem, milyen zavarban voltam, amikor végigjárták a lányok sorát, és fejet hajtva, bokájukat összecsapva, bemutatkoztak – hát még, amikor észrevettem, hogy automatikusan nyújtom a kezem olyankor is, amikor a következő fiú még nem ért el hozzám. Micsoda szégyen! Minden táncórát megpróbáltatásnak éreztem. Itt udvarolgtatott egy érettségiző aks (katonai akadémiai hallgató), Szathmáry Tamás, aki a háború első hetében megsebesült, én még meglátogattam itthon a Honvédkórházban, de hamarosan belehalt sérüléseibe.

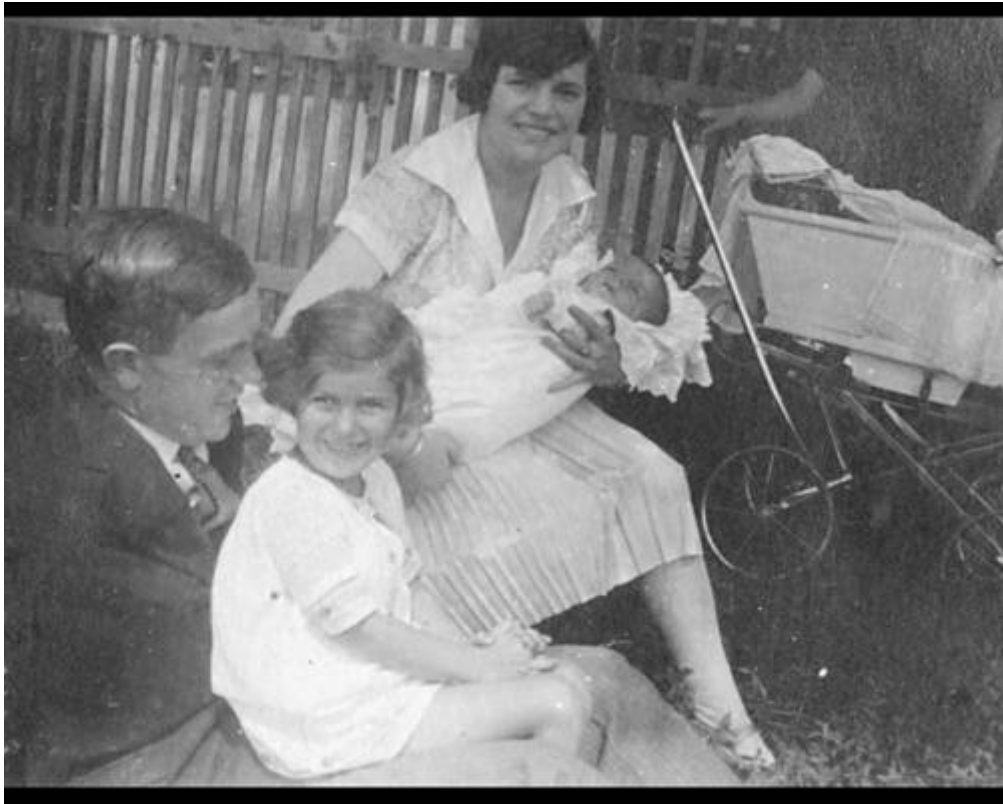
Később a bálozás sem volt nagy élvezet. Izgultam, hogy elegen felkérek, és pláne hogy elegen lekérnek-e, hogy anyám nem lesz-e elégedetlen a viselkedésemmel (például hogy megfelelően titkolom-e kapcsolatomat Bélával), és főleg, hogy lesz-e miről beszélgetni tánc közben. Nagy bajok azért nem voltak, minden bál után (többnyire a Gellért szállóban) néhány fiú megkérdezte, felhívhat-e telefonon, és elkezdett járni utánam – hiszen ez volt a cél. Rendszerint Csécsy Mádával mentünk együtt, az anyja, Csécsyné Menzer Magda keramikus az én anyámmal üldögélt és szemrevételezte az ifjúságot – az apák persze távortartották magukat. Sokkal érdekesebbek voltak a házibálok (ma azt mondanám, bulik), főleg Csécsyénél, ahol kötetlenebb volt a hangulat, érdekesebb a társaság (Devecseri Gábor, Somlyó Gyuri, Karinthy Cini, Boldizsár Iván, vagy a klasszika-filológus Szilágyi János György, akiknek már mindnek jelent meg verseskötete, tanulmánya, csodáltam is őket!). Körülállták Csécsy Imrét*, a politológus és társadalomtudományi gondolkodó író apát, és okos dolgokról beszélgettek vele – én tátott szájjal figyeltem.

**a Radikális Párt
alapítója, a Századok
szerkesztője volt..*

1940, Református
tea, jobbról a
harmadik Éva

Anyám – Apám

Pista, Éva és Annus az újszülött Pityuval, 1926

Kisgyerek-koromból kevés emlékem maradt meg anyámról, de tudom, hogy nagyon anyás voltam, így ha esténként behallatszott a gyerekszobába a szüleim vitája, majdnem mindig pénzről (apu hetenként, kiborítékolva adta oda a pénzt: ennyit költhetsz élelemre, ennyit ruházkodásra, ennyit fodrászra, stb., anyu mindig keveselte), vagy apám nem kielégítőnek tartott ambíciózusságáról, zárkózottságáról, akár értettem, akár nem, és bármennyire egyoldalú volt is (apám legföljebb egy kis mordulással reagált), mindig anyámnak adtam igazat, bögttem és előbb-utóbb berohantam hozzájuk, hogy őt megvigasztaljam. Mire nagylány lettem, ez gyökeresen megváltozott. Apámat rendkívül bölcsnek és nagyműveltségűnek ítéltam (igazam is volt), végtelenül élveztem fanyar humorát, anyámat ugyan eszesnek, de felszínesnek, híjján minden intellektuális érdeklődésnek, és tapintatlannak tartottam. Helytelenítette az én tudatosan puritán öltözködésemet, festetlen arcomat, fiús-sportos modoromat. (Azt azonban mindig tudtam, hogy jószívű, jó ízlésű és szereti az embereket, nem nézi a társadalmi különbségeket. Csak később tűnt fel, és értékeltem igazán, hogy ha meghallotta apu lépteit, vagy tudta, hogy közeledik a hazaérkezésének időpontja, máris perdült, fészülködött, puderozkodott, ruhát váltott.) Mégis, kifogásaim ellenére, egészen férjhezmenésemig szerettem elmondani neki a dolgaimat, igaz, nem az iskolaiakat (azok nem érdekelték), hanem a fiukkal vagy a barátnőimmal kapcsolatosakat, esténként szívesen bújtam mellé az ágyba beszélgetni, örömmel töltött el, hogy kisebb és törékenyebb nálam, ezért a védelmemre szorul, és nem győztem csodálni a szépségét, könnyű, fiatalos mozgását, élénkségét. Még ma is, negyvenhat évvel a halála után, sűrűn álmodok róla, ha félálomban eszembe jutnak a gondjaim-bajaim, neki panaszkodom.

Úgy képzeltem, hogy mindkét családról minden fontosat, érdekeset elmondok, de most rá kellett döbbernem, mennyivel kevesebbet tudok a Veressekről, mint a Deákokról. Idősebb Veress Pál olyan lehetett, mint a fia: szelíd, türelmes, zárkózott – de hát már nem élt, mire én a házhoz

kerültem. Nem tudom, és már senki nem mondhatja el nekem, milyen volt a házasságuk – a kulturális háttér, az intellektuális különbözőség ellenére – , milyenek a szélesebb családhoz fűződő érzelmeik.

Pali és Évi 1933 körül

Ide teszem Palinak a szüleihez írott, 1931. nyári lapját: 'Kedves Apuka és Anyuka! Tegnap nem tudtam sokat írni mert sok volt a munka és a szilenciumot megrövidítették. A táborban az egyetlen rossz az volt eddig, hogy a rogyásig kellett dolgozni. A Balatonban nagyszerűen lehetett vízipólozni. Beleléptem egy kagylóba és csúnyán megvágtam magamat. Különbözn már egész jól tudok úszni. Hogy vannak? Sok csók Pali'.

Kapcsolataik kétségtelenül szeretetteljesek lehettek, bizonyosságul lemásolom Palinak Nagybányáról, a művésztelepről, Marosfőn nyaraló szüleinek írt 1942. augusztus 17.-i lapját: „Édes Anyuka és Apuka! Miután sajnos nem tudtam eredeti tervem szerint látogatást tenni Marosfőn, ezen kusza sorokba rejtve küldöm el forró szeretetemet, hálámat és töméntelen jókívánságaimat, annak a szövetkezésnek a huszonnegyedik évfordulójára, melynek létrejöttömet és

huszonkét évi zavartalan boldogságomat köszönhetem. Itt most nagy a cirkusz, pályázatdíj-kiosztás, rádióközvetítés, tüntetés, stb. Sajnálom és örülök is, hogy semmi közöm az egészhez.”

És bár időben nem ide való, de a családi hangulatot jól tükrözi, ezért ide másolom a Veress család 1944. december 19-i levelezőlapját Veress Pál karp. honvédnek, Érsekújvárra, Postafiók I. 31/2 üteg : „Édes Palika. A második gyertya is leégett, Rigoletto és a Bohémek hangjainál, és még ülünk egy kicsit együtt, ki a kötése, ki a kártya, ki a rádió mellett. Egy darabig nem mertünk írni Neked, mikor azt irtad, jobb nem levelezni, aztán vidámabb lapjaid megnyugtattak egy kicsit. Úgy szeretnénk Neked küldeni ebből a karácsony-előtti hangulattól. De nemsokára már itt is lesz, olyan lóhalálában telnek a napok, és nemsokára biztos újra jössz. Hogy jóslásom beválik, az biztos, Imrét azzal engedték el a frontra, hogy ’egy hét múlva úgyis hazaküldenek’. És most tényleg itt van, ha egy napra is. Hát erre gondolj, üzeni húgod, Éva.’ ’Kedves Palikám! Bizzál Évi jóslatában és gondolj arra, hogy még mindig jobb helyed van, mint nekem! Lesz még jobban is. Bajtársad, Imre.’ ’Kedves Palikám! Talán kedden meggy megint Vince Pista Érsekújvárra és próbálom Neked vele valamit küldeni. Nagyon aggodom Érted, nagyon nagyon vigyázz! Ezerszer csókollak Anyukád.’ ’Mi csak folyton rád gondoltunk, lapodat várjuk, csókol Apád.’ Ezután további aláírások: Károly bátyád – Benczédi Sándor és Iluska – Berta – Lulu – Marika.” Feladó: Dr. Veress Pálné, Bpest XII. Hieronymi u. 13/B. Károly bátyád = Császár Károly, Marika apja; Benczédi Sándor kolozsvári szobrász, Iluska a felesége, akit mindig Ladikomnak nevezett, kettejükről készült szobor portréja nálam van; Berta, Manz Berta néni, távoli rokon, kibombázták őket, ezért lakott itt; Lulu a lánya; Marika: Vinczéné Császár Marika.” (Évi jóslata nem vált be: 10 nap múlva bombatalálat ölte meg a Városmajor utcában a férjét, három hét múlva közel a házukhoz az édesapját.)

Éviről tudom – tőle tudom –, hogy volt egy nagy szerelme, Kibédi Vargha István fiatal diplomata, aki azt hiszem Angliába akarta vinni őt a háború elől, de anyja eltiltotta, és rábeszélte, hogy Imrét válassza. Palit később bántotta is a lelkiismerete, hogy anyja és lánya ellentétébe nem avatkozott, csak gondolatban adott igazat a húgának.

Még Paliról is jóformán csak annyit tudok, hogy szerelmes volt Járdányi Pál zeneszerző húgába, Paulovits Mártába. A kapcsolat talán azért szűnt meg, mert Pali még főiskolás volt, messze attól, hogy házasságra gondoljon. Bizony elkéstem, nem él már senki, aki mesélhetne. Csak az a szerencse, hogy 1946-tól a mi életünk, és ezzel a két családe is összeolvadt.

Dr. Stollár Béla rövid életének rövid története
Zalaegerszeg, 1917. október 27. – Budapest, 1944. december 24.

1937 márciusában körülrajongott tornatanárnőnk és cserkészvezetőnk, dr. Padányiné Róka Éva, engedélyt kért és kapott az iskola igazgatójától, Jékely Lajostól, írói nevén Áprily Lajos költőtől, hogy az iskola testvériskolája, a Lónyay utcai református gimnázium diákjait is bevonva, közös ünnepi táncelőadást taníthasson be. Ez hihetetlenül nagy esemény volt, addig fiú be nem tehetette a lábát az iskola területére (az igazgató nagyfiát, Jékely Zsoli költőt izgatottan figyeltük az ablakból, mikor a lakásukból különkijáraton az egyetemre indult. Az iskolakertben tartott torna-vizsgáink alatt pedig rendőrök hessegették el a leselkedő fiukat a kerítéstől). Czibulka: Gavotte-jában persze az első párban táncoltam, így ismerkedtem meg, 15-évesen, a nyolcadikos Stollár Béla önképzőköri elnökkel, az azévi országos irodalmi verseny győztesével, aki ezenfelül országos gyorsíróversenyt is nyert. (Végig jeles bizonyítványai, meg nehéz anyagi helyzetük miatt háromféle ösztöndíjjal is kiegészíthette, 10-éves korától, a korrepetálásokkal szerzett pénzt.) Reggelenként a Városmajorban várt (addigra már az Endresz György téren laktunk), és elkísért az Olasz fasornak (ma Szilágyi Erzsébet fasor) addig a pontjáig, ahol még nem kellett tartani attól, hogy egy tanár meglát.

Azon a nyáron fizetővendégként kiküldtek a szüleim Svájcba, francia szóra. Két teljes hónapot töltöttem a francia Jurában, Tavannes-ban, és rengeteget tanultam, tudatosan és szorgalmasan, de nem csak a nyelvet. Itt fedeztem fel a demokráciát (ha talán nem is tudtam, hogy ezt így hívják). Monsieur Bindit, az iskolaigazgató úr, akinél laktam, a fején vitt egy matracot végig a falon, hogy nekem ágyat készítsen. Volt egy háztartási alkalmazottjuk, aki mindig velünk evett, egyenrangúként beszélgetve, de magától értetődően állt fel és hozta be a következő fogást. Ha vendég jött, először engem mutattak be neki, aztán az alkalmazottat, és csak utána a saját lányukat. Ilyen hasonló apróságokon nem győztem álmélkodni, Magyarországon ez mind elképzelhetetlen volt. Közben sűrűn leveleztem Stollár Bélával, de más fiú 'udvarlókkal' is (így Magyar Pali újságírógyakornokkal – Magyar Elek 'Ínyesmester' fiával–, akitől elsőként hallottam József Attiláról, tőle kaptam meg gépelve, indigós másolatban, és szerettem meg a verseit.)

Béla az anyjával élt, egy IX. kerületi lerobbant házban, a Mátyás u. 9-ben, nyomorúságos

lakásban.*

*Most, mikor erről írok, 2006-ban, elmentem megnézni a házat. Nem ismertem rá, sőt az egész utcára is csak a névtábla alapján, olyan pompásan helyreállítottak a közelmúltban mindent, hála a polgármesternek, Gegesy Ferencnek – aki egyébként Panka osztálytársa és jó barátja volt.

Apja katonatiszt volt, hamarosan elváltak, és az apa fiatalon meghalt. Rózsi mamának parányi nyugdíja volt. Béla érettségi után beiratkozott jogra, mert oda nem kellett bejárni (munka mellett, 'mezei jogászként' vizsgáztatva, ledoktorálhatott), és havi 80 pengőért beállt az Angol-Magyar bankba tisztviselőnek. 1937. július 10-i levelében ezt írta nekem Svájcba: "Gyakornok vagyok a központban, a valutapénztárba kerültem s délelőttijeimet különböző külföldi pénzek pengőre átszámításával, ellenőrző lapok készítésével s hasonló dolgokkal töltöm. Unalmas és haszontalan." Ez persze nem elégítette ki, először a Nemzeti Sportnál lett újságíró, azután a Pesti Hírlap tehetségkutató versenyét megnyerve az újság belpolitikai rovatához került, hamarosan belső munkatárs, majd rovatvezető lett, a Nemzeti Sportnál is véglegesítették, végre otthagyhatta a bankot. Egyik napról a másikra megváltozott: a szótlan, zavart, félszeg fiúból öntudatos, magabiztos és szórakoztató felnőtt lett.

Nem tartozik a családtörténethez, de leírom egy 1938. március 3-i, hozzám írt levelének egyik, érdeklődésre számot tartható részét: „Tegnap este diákszövetségi vacsorán voltunk (Fiers Péter, Victor Gábor és mások, tanárok, öregdiákok), ott volt Szent-Györgyi Albert is. Persze mindenki őt ünnepelte, a gratulációkra válaszolt. Kedves és közvetlen ember s nagy-nagy kamasz. Humora valami egészen sajtóságos jókedv, diákos tréfák csillognak a szemében, mesélt az alma materról, amelynek a padjaira és falaira annyit firkált ő is, mesélte, hogy negyedikes korában meg akarták verni a társai, mert spicli volt – a volt osztálytársak ezt tagadták és tréfás vita keletkezett, hogy ki volt nagyobb spicli, ő vagy egy másik fiú. Mindezt közvetlenül, nevetve mondta, nem álmodozva és sopánkodva, hanem természetesen és nagyon, nagyon melegen. Tudod, azért van valami egy ilyen régi, kopott iskolában. A ti iskolátok új, csillog a tisztaságtól, modern, szép – de valami hiányzik belőle, nem romantika, düledező falak, hanem... Nem tudom, mi. A cserkész-ünnepélyeteken beszélgettünk Jékelyvel a régi kollégiumokról, diákvilágról, Enyedről. Ma este megyek a Zeneakadémiára, Szabó Dezső laikus lelkigyakorlatot tart. Nem vagyok rajongója, de néha érdekes dolgokat mond és kétségtelenül eredeti és tehetséges ember. 'Ady a prózában', szokták róla mondani, ez nem egészen igaz, de stílusuk sokban hasonlít. Neked, Ady-imádónak még sem kell rávetned magad Szabó Dezső műveire, mert nem annyira fontosak és az Elsodort falunak is inkább kortörténeti jelentősége van. Regényei kulcsregények – bár ő ezt tagadja –, s ha ismerjük a szereplőket, mulatságosak, a Segítségben mindenkit kigúnyol, Pintér Jenőt, Tormay Cecilt, Prohászkat, Ravasz Lászlót, Hegedüs Lórántot, stb. Szóval nála nem csak az írókat – mint Karinthy-nál –, hanem az egész közéleti világot is ismerni kell, ha olvasni akarjuk. Még van idő bőven hozzá." Megjegyzésem: 16-éves voltam, ő 21, elvitt egyszer Szabó Dezső lakására egy kis beszélgetésre, én persze meg se szólaltam a tisztelettől.

Polgári családokban az volt a szokás, hogy a lányok több fiú udvarlását is elfogadhatják, de titkolniuk kell, ha választottak egyet közülük. Így volt ez nálunk is – különösen, mert nem éreztem véglegesnek a választást. De, ahogyan ma mondják, együtt jártunk (akkor csak udvarlásnak nevezték) – többnyire baráti csapatban. (Az ő baráti köréhez elsősorban a magyar vízipólózók olimpikonjai tartoztak: Tarics Sándor építész, Tolnai József, Butykó – aki 1944 januárjában egy cenzurázott 'Tábori postai levelezőlapon' részletesen tájékoztatja Bélát a vízisport-ágak belső vitáiról –, és Feleki László újságíró.) Számtalan levele tanuskodik arról, hogy eszeveszetten féltékeny volt, olyan fiukra, akiket rokonszenvesnek találtam, barátaimnak tekintettem, de más kapcsolat eszembe se jutott, mégis a bevett szokás szerint, ha telefonáltak, hogy látni szeretnének, meglátogathattak vagy elkísérhettek oda, ahová készültem (Magyar Pali, Sebestyén Ádám, Nánási Gyuri, Fiers Péter). Az okos, művelt, kissé félszeg és csúnya Sebestyén Ádámmra régebben Stollár Béla ok nélkül nagyon féltékeny volt. 1938. február 14-i levelében – vagyis kb. 10 hónappal megismerkedésünk után – bosszúsan oktat ki arról, mennyire helytelen, hogy néha barátkozom, összetegeződöm fiukkal. „Hidd el, hogy jogod van elküldeni a 'vetélytársamat'. Ha nagyobb leszel, és leérettségizel, úgylis

kénytelen leszek ilyesmiket elszenvedni, de most, amíg kisgyerek vagy, nem feltétlenül szükséges. Tizenhat éves lánynak nem kell minden szabad percét különböző fiuknak szentelnie. Ha valahol találkozok egy fiúval, s az kijelenti, tartósabb ismeretséget óhajt, szabad azt mondanom, hogy nem lehet találkozni és felesleges telefonálni. Ez most S. Ádámmal kapcsolatban jutott eszembe. Ádám két legjellemzőbb tulajdonsága a jóhiszemű jóakarata, és a szeretetre vágyás. Ádámban megvan a kálvinista ősök egyeneslelkősége, ő tudna majd igazán jóbarát lenni – de most még, mint minden fiatal, rengeteget törődik önmagával. Hajszolja a szerelmet, ezért lesz szerelmes minden zsúr után.” És így tovább, nem folytatom.

Béla 1938. február 28-i leveléből: „Tegnap a barátaimmal egy kártyajátékot játszottam, amelynek alapja a vizuális emlékezőtehetség. Nagy-nagy fölénnyel győztem, én, aki szórakozott vagyok és mindent elfelejtek. Most erről eszembe jutott, hogy negyedik gimnazista koromban nyertem egy pingpong-versenyt, s naplómban hét oldalon át ecseteltem a diadal részleteit. Később megdöbbenttem, hogy ennyit tudtam foglalkozni ilyesmivel, s többet nem pingpongoztam.” (*Veress Pali MTI-s korában remekül sakkozott – azért hagyta abba, mert túl fontossá vált számára a nyereség.*)

A szüleimmel Balatonőszödön nyaraltam 1939 augusztusában, Béla szeptember elsején utánunk jött, azzal a hírral, hogy a németek megtámadták Lengyelországot. Sétáltunk a vízparton, és én csak azt mondogattam: félek, félek. A félelem jogos volt, bár akkor még Budapesten kevés jele volt annak, hogy mi vár a mi világunkra. Megkezdődtek ugyan a behívások, de a pestiek közül kevesen estek bele, megszülettek az első zsidótörvények, de ez egyelőre a mi családukat nem érintette, voltak ellátási nehézségek, de némi sorbanállással szinte mindent be lehetett szerezni. 1938 nyarát én még Németországban töltöttem cseregyerekként, Ferencz Sári barátnőm hozta létre a kapcsolatot (ők évekig Németországban laktak, apja ott dolgozott mint vegyész-mérnök, de Hitler uralomra jutásakor hazaköltöztek). Így kerültem Lutherstadt Wittenberg mellé, egy német földbirtokos-családdhoz – akik egyébként megmutatták azt a nagy tölgyfaasztalt, amelyet a házigazda, Georg Dippe, Hitler uralomra jutása feletti dühében, 1933-ban egyetlen ökölcsapással kettéhasított. Nyomott volt a család hangulata, az étkezések némán folytak, mert nem csak a kötelezően velük tartó személyzet előtt nem mertek megszólalni, de még a két kisebbik, az iskolai követelményekhez feltétlenül ragaszkodó lányuktól is tartottak, nehogy elárulják az iskolában, mi a szülők véleménye. Szerencsére a legnagyobb lány, az én barátnőm, Rosemarie, ugyanúgy gondolkodott, mint a szülők. Nagyobbik húga, Inge, 1946. október 3-i levelében összefoglalta családjuk háborús sorsát. Röviden: Rosemarie katonai tolmácsként Milánóban dolgozott, és boldog volt, mert megengedték, hogy a pomerániai Greifswaldban befejezze egyetemi tanulmányait. Csakhogy hamarosan áttelepítették az egész egyetemet Schneidemühlébe. Ingét 1944 novemberében rukkoltatták be, a kis Brigitte is munkaszolgálatba került. A család búcsúzóul 1945. áprilisában, a szülők 25. házassági évfordulóján találkozott, azon az éjjelen keltek át az oroszok az Elbán, a teljes lakosságnak a dübeni pusztára kellett menekülnie, onnan tovább, amíg el nem érték az amerikai sereget. A birtokukon harcok folytak, az apát bebörtönözték, 400 orosz lakott a házukban. A nők átúszták a Mule folyót, de júniusban oda is elértek az oroszok. Rosemarie 1945-ben, 24-évesen diftériában meghalt, apja eltűnt a háborúban.

Itt a második világháború

Találkozásaink Bélával, kis megszakításokkal, folytatódtak, de mind több keserőséggel, mert 1941-ben már tudni lehetett, hogy készül a törvény, amely megtiltja „öskeresztények” és zsidó származásúak házasságát. Részlet az én levelemből:

„Karácsonyra kijön egy új törvény, amely szerint az, aki zs-val házasodik, zs-nak számít. Apu Kruchinától hallotta, teljesen hiteles forrásból. Ha azt akarod, hogy a feleséged legyek, 10 héten belül össze kell házasodnunk. 23 éves vagy, még nem végeztél az iskoláiddal sem, még nem is éltél. És kérdés, nem teszem-e tönkre még így is a karrieredet. És valószínű, hogy sohasem lehet gyerekünk. Most gondolkodnod kell rajta komolyan. Eddig ez a házasság távoli, szép álm volt, és most megdöbbenő, közeli valósággá vált. Gondolkozz! Nem akarom, hogy azt hidd, neked erre 'ezek után' igent kell mondanod. Most már olyan súlyos dolgokról van szó, hogy senki a világon (elsősorban én) nem vethet semmit a szemedre. Ha nem vehetsz el, kimegyek külföldre óvónőnek. Apu a napokban fel fog hívni a bankban, hogy beszéljen veled erről. Hamar kell határozni. Ha elveszel, mindenki azt fogja mondani, hogy a nyakadba varrtam magam. Ha elveszel, és emiatt kellemetlenségeid és nehézségeid lesznek, elválunk. Természetesnek fogom találni, ha nem veszel el, és nem csinálod jelenetet. De tudnod kell, hogy szeretlek.”

Béla azt magyarázta, hogy ő nem írhatja többé már ismert és méltányolt, burkoltan németellenes cikkeit, ha ráolvashatják, hogy persze, zsidó felesége van; amellet jobban tud szükség esetén segíteni az egész családon, ha 'nincs kompromittálva', de én ezt bizony nehezen nyeltem le, és a szüleim még kevésbé. (Hamarosan beigazolódott, hogy Bélának van igaza.) Sürgettek, hogy szakítsam meg a kapcsolatot, és ennek érdekében apánk elvitt, Pityuval együtt, egy szép felvidéki gyalogtúrára, Rozsnyó környékére. Velünk volt Halász Tibor, apu barátja is. Tudván tudtuk, hogy ezt a Hitlertől kapott, elszakított országrészt a háború után már nem látogathatjuk.

Éva Rozsnyón 1941 júniusában

Ezután kapcsolatunk nem szűnt meg, de válságba került. 1941 nyarán, néhány héttel a felvidéki túra előtt, felfedeztem, hogy másállapotban vagyok, és úgy véltem, most mégiscsak össze kell házasodnunk, ő azonban ragaszkodott hozzá, hogy elvetessem a gyereket. A legnagyobb titokban, az orvos lakásán, minden asszisztencia nélkül ment ez végbe, a kis fekete ember fel-alá ugrált köztem és egy lángban álló tál között, ahol a műszereket fertőtlenítette: ilyennek képzeltem a poklot.

Részletek Béla 1941. október 5-i leveléből: „Olvasom a leveledet, amelyben azt mondd, ne találkozzunk többet, majd egyszer jöjjenek vissza. Szomorúan gondolok arra, hogy meg kell értenem téged: nem tudod megbocsátani, hogy nem vettelek feleségül. Jól tudod, hogy nem lehet egyszer majd visszajönni, a szerelmet aligha lehet hidegre tenni és később jól felmelegíteni. Nem folytathatjuk ott, ahol egy évvel azelőtt, mielőtt a gyors házasság szóbakerült, abbahagytuk. Ezt az évet nem lehet meg nem történné tenni. Ilyen választás elé csak egyszer kerültem, te soha nem

fogod elfelejteni tudni, hogy nem 1941-ben esküdtünk meg, mert én nem tettem meg azt, amit tőlem vártál. A letragikusabb, hogy mind a kettőnknek igaza van: neked, ha várod az 'áldozatot', nekem, ha várom a te lemondásodat. Régebben csak arra gondoltam, hogy várnunk kell, mert úgyis a világháború dönti el a mi életünket is. Néha azt mondtam, makacs és erőszakos vagy, tudod, hogy tönkretesz engem ez a házasság, mégis kíméletlenül akarod. Meg kell értened: te kizárólag olyan emberekkel voltál együtt, akik csak arról az oldalról látták a dolgot – ezen az oldalon én kerestem-kutattam valakit, aki független, és azt mondja, meg lehet tenni. Senkit nem találtam. Amikor az az ostoba ügyvéd azt mondta, ezzel a házassággal csak te veszíthetsz, gyűlöltelek benneteket, mert éreztem, hogy az ügyvéd gyámoltalan kis góznak gondol. Én pedig megértettem, hogy ha most elveszlek, tönkreteszem mindkettőnk életét. Először anyagilag. Nincs végleges állásom, a bank nem nyújt megélhetést, a Sportnál ma még ott lehetek, de mi lesz holnap? Ma már nem versenyezhetnek, akiknek valami zsidó kapcsolatuk van, nem lehetnek vezetők, bírók. Gondolod, hogy a Szövetséget bírálhatja a sajtóban, aki maga is érintve van? Azt mondod, hogy Benes Józsi bácsi felvenne a Hungáriába. Értem, hogy ez nem ajándék lett volna tőletek, hanem csak kárpoztás. Én képtelen vagyok 'benősülni' valahová. Ha nem lennék egy zsidó bank alkalmazottja, mindezt talán nem érezném ilyen súlyosnak. De a bankban ordító a zsidó-keresztény ellentét. Gyűlölik egymást, ide vagy oda tartozni kell."

Csak megemlítem, nem írom ide azt a többi kilónyi, egész koffert megtöltő leveleit 1937 és 1942 között – a legtöbbit megsemmisítettem, legföljebb részleteket közlök belőlük, így például az 1944. augusztus 26-ikiből: „Ma délelőtt 11 órakor volt Veress Évi és Gegus Imre esküvője. Csütörtökön kaptam meg a meghívójukat,*

*Parádi 'nyaralásom' idején Béla egy-kétszer meglátogatott, ő is itt ismerkedett össze a Veress családdal, barátkozott Imrével – és így azt mondhatnám, ő adott át engem Palinak. elkéretőztem a katonaságtól és kimentem az esküvőre, a Pasaréti ref. templomba – egy unitárius és egy ref. pap végezte közösen a szertartást. Évi nagyon szép volt, galambszürke shantung-kosztümben esküdött, csak a kalapján volt egy kis fátyol. Imre valahol messze vidéken szolgál, az esküvőre jött haza, katonaruhában volt. Nagyon örültek a gratulációnak, Évi sajnálta, hogy te nem lehettél ott, mert vidéken vendégeskedsz egy barátnőnél (!!!), és megígérte, hogy majd részletesen ír neked. Azt hiszem, jó volna, ha írnál neki (dr. Gegus Imréné, XII., Hieronymi út 13/b), és gratulálnál. Címünket tudja, te ne adj neki címet, mondván, hogy már elmenőben vagy a birtokról, írjon csak Pestre. Érdekes, hogy éppen szerdán írtad a levelet, akkor gondoltál Éviékre és a Mese-utcára, amikor én valóban kint jártam a Mese-utcában."

Lassan mégis beletörődtem a döntésébe, és továbbra is találkozgattunk, rendszerint a Török Pál utcai iparművészeti iskola előtt állodogálva láttam meg váratlanul, amikor a szőnyegosztályról kijöttem, és beültünk egy cukrászdába. Még sítúrára is elmentünk egy baráti társasággal Ruszinszkóba, egy volóci menedékházba. Csupa régi sielő: Gellért Gyurka és Szücs András bírák, Gellért Bandi, a Nemzeti Színház rendezője, Marton László közgazdász, Kovács Pál villamosmérnök, mind feleségekkel – Gellért Gyurka és Boda Roxane vadonatúj házasságok voltak, hasonló okból – egyébként a társaságnak szinte minden tagja keresztény-zsidó vegyes házasságból származott. A sítúra jól sikerült. Jellemző Béla magabiztosságára és elszántságára, hogy, bár életében először kötött fel siléctet, egy óra múlva már ugyanúgy siklott le, mint a többiek.

1942-ben behívták katonának, beszámol a kiképzés első napjairól: „Most már körülbelül megállapodott a század létszáma: 300-an vagyunk, 22 karpaszományos: városi tisztviselők, bankosok, orvos, hangversenyénekes, bórkereskedő, rajzoló, birtokos, stb., legnagyobbbrészt pestiek. Cipőtisztításban, csajkamosásban és ágyazásban egészen nagy vagyok, szakaszpáncsnokunk, Udvardy hadapród-örmester úr is meg van velem elégedve. Az örmester-urak magasan állnak fölöttünk, képzésünk az örvezető és a tizedes urak felügyelete alatt történik. A szobapáncsnokunk egy szövőmester. Mindig tudtam, hogy borzalmas a katonaság első napja, de ez minden képzeletet felülmúlt. Kiváncsi vagyok, hogy fogok tetszeni neked katonaruhában. Kénytelen leszek extrát csináltatni."

Merészségét tükrözi az 1944. október 15-i 'élménybeszámolója': „A nagy nap elérkezett. Fél 12 tájban egy díszruhás nyilaskeresztes század vonult a Vár elé, a Szentgyörgy-térre, arccal a

város felé. Később egy katonai egység is felvonult. A zenekar indulókat játszott. Gyülekeztek az előkelőségek. A jelenetet a Honvédelmi Minisztérium ablakából figyeltem. Szép napsugaras őszi dél volt, a kék égbolton időnként egy repülőgép zúgott el, messze lehetett látni a város fölé. A szomszédos palotából, József királyi herceg bombasérült palotájából kijött a Habsburg-ház legidősebb magyarországi tagja. A katonaszázad nyugodtan állt és egyetlen egyszerű kis tiszteletadást sem adott a tábornagynak, aki pedig húsz éven át mindig Horthy után következett. A Színház-utca felől hangos csoport közeledett. Vitatkoztak, magyaráztak, és gyors léptekkel haladtak a Vár felé. Úgy festett a dolog, mintha az utca népe felkelt volna, hogy elfoglalja a királyi várat. Dehogy! Ezek voltak a notabilitások, a kerületi vezetők, a széktartók, eszmevédők, stb., stb.

Elhatároztam, hogy nem maradok le erről a szenzációról. Minden reményem megvolt arra, hogy ilyen fajta ünnepségnek életemben csak egyszer lehetek tanuja. A Szentgyörgy-téri kapun már nem lehetett kimenni a térre. A Dísz-téri kapu mellett rendőrkordon állt.

– Hova tetszik menni? – állított meg az egyik rendőr.

– A Várba – feleltem röviden.

– Minek, kérem? – nézett rám.

– Hát, most van a Nemzetvezető eskütétele – feleltem csodálkozva. Nem tudtam biztosan, szándékos volt-e a rendőr flegmatikus kérdése.

– Ja, hát csak tessék menni, nem tudom, be tetszik-e tudni jutni.

A Miniszterelnökség előtt nyilas rendező fogta meg a karom. – Nem lehet tovább menni – mondta szigorúan.

– Kérem, Kerekes államtitkár úrral jöttem, de valahogy elmaradtam tőle – válaszoltam határozottan. A reggeli lapban olvastam, hogy egy ügyvédjelölt, Kerekes Béla, valamelyik tárca államtitkára lett.

– Akkor csak tessék – mondta, – az államtitkár úr éppen az előbb ment be.”

Immár langyos kapcsolatomból tulajdonképpen 1944-ben, az ő bátor magatartásának hatására felforrósodott. Nem csak a mi családunkat látta el hamis papírokkal,

Anyu hamis igazolványa, Keresztes Anna leánykori névvel

hanem rengeteg más embert is bűjtatott, beszervezett és fegyverekkel szerelt fel egy ellenálló csoportot, lakást szerzett nekik a Klotild utcában (1948 óta dr. Stollár Béla utca), itt működtek a

német csapatok bevonulásáig egy illegális rádióadót (bemondónő Beczássy Piroska, szervező Stirling György, újságíró dr. Kárpáthy Gyula – mindhárman részt vettek Béla 60. halálzási évfordulóján, a másodjára is helyreállított emléktábla megkoszorúzásán), innen akartak akciókat végrehajtani, elsősorban a szemben lévő Légrády-nyomdát megvédeni a németektől, hogy röplapokat és a felszabadulás pillanatától újságot nyomhassanak. A fegyvereket és élelmiszer-jegyeket, származást igazoló blankettákat úgy tudta a bujkálóknak beszerezni, hogy mint országos versenyeket nyert gyorsíró, katonáskodása alatt a Honvédelmi minisztériumba osztották be, ahol hozzáférhetett ilyesmire. 1944. december 24-én együtt-tartást rendelt el a Klotild utcában a 30–40 katonaszökevény vagy munkatáborból szökött férfinak, hozzánk még eljött „kellems ünnepet kívánni”, azt ígérve, hogy este visszajön, és csatlakozott a csoporthoz.

A házban lakók közül valaki feljelentette őket, két, nyilasokkal megrakott teherautó állt meg a ház előtt, berontottak a házmasterlakásba, és látva, hogy a házmaster, aki szintén a csoport tagja volt, megnyom figyelmeztetésül egy csengőgombot, őket és két, mit sem sejtő vendégüket kiterelték az utcára és lelőtték. (A ház falán pár nap múlva még láttam a vért.) Azzal felrohantak a III. emeleti lakáshoz. Béla kézigránáttal védte a bejáratot és sürgette a többieket, meneküljenek. A menekülés útja nem volt egyszerű: egy ablakon át kellett ugorni az úgynevezett lichthofon keresztül a szomszéd ház egyik ablakába, onnan a lépcsőn fel a háztetőre, és a szomszédos háztetőkön, padláson át le lehetett jutni a Berli (ma Nyugati) térre. Állítólag huszonketten estek el, a többiek elmenekültek. (Én név szerint csak ötről tudok.) Bélát a ház lakói a világítóudvar alján, rengeteg golyóval a testében találták meg. 27 éves volt.

Az ostrom befejeztével a testvérem, Pityu is segített a fagyos földből kiásni, végül kubikusok emelték ki, majd katonai tiszteletadással, hadapród őrmesterből főhadnaggyá előléptetve temették el a Kerepesi temetőben. Sírja a Bathyány-síremléssel szemben, a 11-es parcellában van, emléktáblája a Stollár Béla utca 22. házon és a Lónyay gimnázium előcsarnokában. 1947. március 25-én a Stollár Béla emlékbizottság, Tildy Zoltán köztársasági elnök, Nagy Ferenc miniszterelnök, Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Veres Péter miniszterek védnöksége alatt jótékony célú emlékünnepelet rendezett tiszteletére a Zeneművészeti Főiskola nagytermében.

1985-ben az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete elküldött hozzám a Visszaemlékezés-gyűjtő Tudományos Csoportból egy Elvtársnőt, hogy mondjam el magnóra a visszaemlékezéseimet. Béla soha nem volt tagja egyetlen pártnak sem, hiába próbálta a kommunista propaganda később a tagjaként feltüntetni, mégis eleget tettem a kérésnek. Mivel kevés konkrétumot tudok az eseményekről, vigyáztam, hogy ne költsem át hősi éposszá igaz emberi történetét. Sajnos Béla mamája úgy gondolta, hogy jót tesz fia emlékének, ha lelkes kommunista voltát hirdeti. Alighanem ennek köszönhető, hogy az emléktábláját kétszer is leverték a Klotild utcai ház faláról, először 1990 után, másodjára 1995-ben, és éppen Magyar Pál járt közben a Fővárosi Önkormányzatnál, hogy ne kőtáblát, hanem bronzot készítsenek helyette – ez azóta is ott látható.

2003-ban a jeruzsálemi Jad Vasem szervezet 'A Világ Igaza' kitüntetéssel ismerte el a tevékenységét.

2005-ben a XII. kerület jobboldali önkormányzata – miután egy, a kerület háborús veszteségeit megörökítő turulmadaras emlékmű engedély nélküli felállításával nagy vihart kavart – felállította a Böszörményi úton az Igazak Falát, a vézskorszak idején zsidó honfitársaikat mentők, köztük dr. Stollár Béla emlékére. Bizony szükség is van némi erőfeszítésre, hogy az emléke fennmaradjon. Az utcát minden pesti ismeri, de a névadót kevesen. Az Élet és Irodalom 49. évfolyam 35. számában Lőrinc László történelemtanár így ír: „Nem igen lehet hallani Stollár Béla nevét, aki sokakat mentett meg, és szökött munkaszolgálatosokból és katonákból szervezett ellenálló csoportja élén a nyilasokkal folytatott harcban esett el.” Minden évfordulón, legalábbis kezdetben, számos újságcikk jelent meg róla, történetét megírta Baktai Ferenc: „Akik mertek” című könyvében (Kossuth Kiadó, 1970). Sajnos a beszámolók helyenként ellentmondóak, ellenőrizetlenek, sem a harc lefolyása, sem a halottak száma nem meggyőző.

A Turulmadár emlékmű körül már egy-két éve politikai viták folynak – a turul a jobboldal harci madara –, lehet, hogy le fogják bontani, igazuk van, de én sajnálom, mert dr. Veress Pál és Gegus Imre nevét is felvésték rá.

Apánk első amerikai utazása

Kicsit vissza kell ugornom az időben.

A BART az 1933-as gazdasági válságban csődbe jutott. Ekkor társult apu egy barátjával, Hofmann Györggyel, a Kertész utcai Cyklop garázs üzemeltetésére, és ugyanakkor az Országos Magyar Iparművészeti Társulat főtitkára lett. Ebben a minőségében komoly érdemeket szerzett a népi kézművesség szervezésében. Külföldre, főleg Németországba szállítottak hímzéseket, kosár- és cserépárut.

Az 1932-es milánói magyar kiállítás után még nagyobb szenzáció volt, hogy 1939-ben ő lett a New York-i Világkiállítás magyar pavilonjának egyik hazai szervezője, és november 1-én elindult vonaton Genovába, majd a Rex óceánjárón Amerikába, a részleg feloszlásának lebonyolítására. Akkoriban még kevés magyar járta meg a tengerentúlt, óriási élmény volt ez a hivatalos kiküldetés. Idézek naplószerűen írt leveleiből:

„1939. nov. 8. Feltűnik a szabadságszobor, itt vagyunk a szabadság hazájában, 7500 km távolságban. A hajóállomáson egész küldöttség várt, rögtön mentem a kiállításra. A kiállítás novem-ber elsején már bezárult – közös barátunk (*Unterreiner Viktor*) a nyáron azt állította, hogy novem-ber 15-ig meghosszabbították, és elfelejtett ennek ellenkezőjéről értesíteni. Péntek délelőtt hosszú tárgyalásunk volt kirendeltségünk itteni vezetőjével, Goerl Pistával, hogyan készítsük elő a jövő évi magyar kiállítást (*amelyik persze már nem valósult meg*), utána lunchre az ő vendége voltam a legmagasabb Rockefeller ház tetején levő clubjában, amelynek maga Rockefeller is tagja. Az az impresszióm, hogy a felhőkarcolók semmivel sem kisebb alkotásai az emberi géniusznak, mint az öreg Európa reprezentatív épületei. Kedd este meg voltam híva egy itteni igen gazdag, német származású ceruzagyároshoz (Faber), a Riverside Drive-re. Vacsora után bridzseztünk és sikerült lekapcsolnom 1 \$-t az öregúrról, ami óriási örömmel töltött el. A politizálástól őrizkedtem, lévén német származású, de jövő szerdán együtt megyünk moziba. Csütörtök este a Metropolitan Operá-ban voltam, valami orosz balett vendégszerepelt, de a kiállítás és a rendezés mérföldekkel a buda-pesti mögött. Szombat reggel elutaztam Washingtonba. A 360 km utat 3 óra 55 perc alatt tettük meg, de a vonat olyan nagyszerű, hogy nem is érezni az örült sebességet. Washington igen érdekes város, tele középületekkel, amelyek kizárólag klasszikus stílusban, 1, 2, esetleg 3 korinthusi (néha meg-elégszenek ionival) oszlopsorral épültek. Vannak köztük formailag tökéletesek, de van egészen elrontott is. Legszebb a könyvtár, pompázatosan renaissance épület, igen érdekes a 'fehér ház', amely kívül-belül nagyon emlékeztet vidéki magyar arisztokrata kastélyokra. A washingtoni múzeumról kell még írnom, óriási és felette érdekes. Két magyar vonatkozású dolgot találtam: a néprajzi részben két magyar babát, a képtárban Benczúr 'II. Rákóczi Ferenc elfogatását'.”

Nem idézem a többi meghívást, a rengeteg beszámolót múzeumokról, nevezetes látnivalókról, csak még néhány mondatot az utolsó levélből:

„1939. dec.7. Még mindig nem kaptam levelet otthonról, még szerencse, hogy tegnap érkezett Szablya Jánostól (*az Országos Magyar Iparművészeti Társulat elnöke, apám főnöke*) egy levél, amelyben írja, hogy jól vagytok. Mikor érkezem, nem tudom. Nagyon jó itt, de már jó lenne otthon lenni. Pláne az utóbbi napok politikai hírei nem nagyon kedveznek az ilyen távollétnek. Remélem, nem izgultok és nem hagyjátok magatokat befolyásolni rémhírek által, ami itt is akad bőven. Együtt jobb izgulni, mint így külön-külön.”*

*A 'rémhírek' a 2. zsidótörvény előkészületeiről szóltak, ezek hamarosan érvénybe is léptek. Míg az 1. zsidótörvény 20 %-ra korlátozta a polgári foglalkozásokban zsidók részvételét, a 2. már csak 6 %-ot engedélyezett a magántisztviselőknél, az állami hivatalokból a zsidókat kizárták. Sokkal szigorúbban szabták meg, kit kell zsidónak tekinteni. A mi családunkra az 1. törvény nem vonatkozott, de a 2. már teljes súlyával.

Hazaérkezése után a német partner egyenes kívánságára lemondott állásáról, de a háziipari szervezést tovább folytatta magánvállalkozásban, társként Unterreiner Viktorral. Csak 1949-től 1955-ig dolgozhatott végre az igazi szakmájában, a Kohó- és Gépipari Minisztérium tervező-osztályán, hamarosan az osztály vezetőjeként. Nyugdíjazása után haláláig az Országos Találmányi Hivatal külső szakértője volt – de addig még sok minden történt.

Ipart tanulunk

Nálunk sem kellett sokáig várni a náciizmus térhódítására: lépten-nyomon igazolni kellett, nincs-e a nagyszüleink között zsidó. Hamarosan megjelentek feliratok a vendéglők, boltok ajtaján, hogy zsidókat nem szolgálnak ki. Mindenféle elbocsátások voltak. 1941-ben megtiltották 'árják' és 'nem-árják' (értsd: zsidók és nem-zsidók) * házasságkötését, sőt a nemi közösülést is. Ez volt a 3. zsidótörvény. Évenként csaknem 1000 rendeletet hoztak, orvosok, ügyvédek, mérnökök, újságírók, színészek ezrei veszítették el állásukat, de még taxisofőrök, bírósági szakértők, trafikosok is. 1944-ben 'zár alá vették' a zsidók vagyonát, vagyis elvittek mindenkitől minden értéket.

*Az árja szanszkrit szó, nemesembert jelent. Valódi árják Európában csak a cigányok voltak, a németek magukra és más északi népekre vonatkoztatták.

Egyre fenyegetőbb lett a világ. 1944. március 19.-e, a németek bevonulása után egyre-másra hozták a rendeleteket: kizárták a zsidó orvosokat, mérnököket, ügyvédeket, újságírókat, színészeket a kamarából; közölni kellett a postával a származást és kikapcsolták a telefonokat; elvették az ékszereket, bankbetéteket, autót, rádiót; áprilistól fel kellett tűzni a sárga csillagot; minden nem-árja tulajdonban lévő boltot elkoboztak. Megkezdődött a vidéki zsidóság összetételése, majd bevagonírozása, elszállítása haláltáborokba, vagy jobbik esetben kényszermunkára. A budapestieknek június végén lakásukat elhagyva, be kellett költözniük zsúfolt 'csillagos házakba', év végére az addigra felállított gettóba. Ezek azonban későbbi események, és egyrészt azért beszélek róluk ilyen kurtán-furesán, mert 1944-ig valahogy mindez olyan valószínűtlennek tűnt, még nem éltük bele magunkat, másrészt azóta annyit hallott-olvasott róla mindenki, nálam avatottabbak írásaiban, hogy helyesebbnek tartom, ha én a saját családuink tapasztalataira szorítkozom.

A mi iskolánkban szerencsére még a negyvenes évek elején sem volt nyoma antiszemitizmusnak, németbarátságnak, hála az igazgatónk és az általa remekül összeválogatott tanári kar hozzáállásának. Amikor az Országos Cserkészszövetség felszólította a cserkészvezetőket, zárják ki a zsidókat, a mi vezetőnk, az igazgató hozzájárulásával, inkább feloszlatta az egész csapatot. 1944. március 19-én Áprily-Jékely három perces néma felállást rendelt el, hogy minden diák megértse, milyen gyászt hoz ez a német megszállás az országra.

Miután származásom, vagyis az 1920-ben megjelent rendelet, a numerus clausus miatt, egyetemre nem mehettem, apám ragaszkodott hozzá, hogy valamilyen mesterséget tanuljak, és meggyőzött róla, hogy minden munkában öröme telik az embernek, ha szívvvel végzi és ha igyekszik a legtöbbet kihozni belőle. Így szőnyegjavítást tanultam Valkóné Preisz Kata, kiváló szőnyegszakértő, Csaba utcai műhelyében, délutánonként pedig a Török Pál utcai iparrajz-iskola szőnyegszövő kurzusára jártam, Lakatos Arthur és Basilides Barna tanárokhoz. Nemsokára kiválthattam az iparendélyt, és egy munkatárssal együtt élvezettel javítottuk a szép, valódi keleti perzsaszőnyegeket.

Éva (jobbaldalt) a szőnyegjavító műhelyben

Nem volt könnyű gyapjúfonalhoz jutni, a kis maradékokat mindenkitől elkunyeráltam, az ilyet csuplinak neveztük – , sok évvel később ezekből szőttem Csókos Gyöngyitől kapott 'karmantyúszövőn' rengeteg kézibábut: Aranyhajú királykisasszonyt, Hófehérkét és hét törpét, Vad

hegyi pásztor, Mindentudó Mitugrást, sok állatot, sőt nyers gyapjából Pali képei után gobelin-szövésű képeket is.

Éva a saját szövésű bábokkal, az 1980-as években

Javítómunka közben, a magam szórakoztatására, verseket tanultam-gyakoroltam, elsőnek Babits 'Jónás könyvét', amit Ascher Oszkár előadásában ismertem meg a Kisfaludy-társaságban, máig is betéve tudom, aktualitása mindig újból megráz.

Pityut fazekasinasnak küldte apu a Székelyudvarhely melletti, agyagedényeiről híres Korondra. Egy nyáron át egy ismert fazekas műhelyében dolgozott, élvezte a munkát, de persze nem választotta volna pályának.

Deák nagypapa

Deák nagypapa 1936-ban az unokákkal

Deák nagyapám az első zsidótörvényt még megérte, de jósorsa megkímélte a továbbiaktól. Nyolcvannyolc évesen, utolsó napjaiig bejárt az áruházba – a fülemben cseng a fiáker lovainak pata-csattogása, amikor délben-este hazaszállították. (Emlékszem a kocsis nevére is: Karavasvili Bagrád, büszkén ült a bakon, a fején keménykalap.) Esténcént angolul tanult – és reggel panaszkodott, hogy egy nap alatt mindent elfelejtett. 1940 tavaszán megbetegedett, hazahívta Székesfehérvárra a fiait családotul, egyenként mindegyiküinktől elbúcsúzott, nekünk gyerekeknek pénzt adott, megkérdezte, mit veszünk rajta (én egy tükörreflexes Rolleicord fényképezőgépet. Amikor 1972-ben ezt vittem magammal első utamra az Egyesült Államokba, egy kisfiú meglátta és izgatottan hívta az apját: 'Look, a real Civil War-camera!'). Halála nagyon megrendített engem, és hasonló korú unokatestvéreimet is, igazán méltó volt hozzá. Először láttam hagyományos zsidó temetést: három fia és egy unokaöccse vitte a teljesen egyszerű gyalult deszkakoporsót, és láttam, hogy ünnepelőruha helyett csak fehér vászon lepelbe burkolták. Jellemző rá a végrendelete, néhány mondatot idézek belőle: „Én nyugodt lélekkel hagyom itt a földet, mert akármiképp megaláztak, én életem során mindenképp kötelességemnek megfelelttem. A részvényeimet osszátok el 8 részre, mind a hét unokám 19-19 darabot kap, a többitől 50 % a zsidó szeretetházé, a másik 50 % a keresztény Júlia otthon lakói javára adassék. Van a zsidó templomban egy pár ülés, mai ára 600-700 korona. Ezen összeg fele részben a belvárosi kereskedelmi iskola, másik része a most építendő Ipariskola félárvaként szorgalmas tanulóinak jutalmazására fordítandó, felekezeti különbség nélkül! Sírkövem olyan egyszerű legyen, mint a szüleimé. Tartsatok tovább is össze, mert abban van a legtöbb erő és ez fogja a mi emlékünket legjobban megőrizni. Székesfehérvár, 1940. március 17-én.

Deák Dávid'

Meghalt 1940. április 18-án. Székesfehérvár polgármestere, Csitáry Emil búcsúztatta: „Hosszú évtizedeket töltött a város kereskedelmi és gazdasági életének szolgálatában. Példás szorgalma, abszolút megbízhatósága, puritán egyénisége, kristálytisza becsületessége és minden közjó iránti áldozatkészsége a város egész közönsége körében különös megbecsülést és tiszteletet szerzett számára. Elmúlása súlyos veszteséget jelent Székesfehérvár városának.” (Csitáry 1944-ben lemondott polgármesteri rangjáról.)

Ide kívánczik az apánk végrendeletéből néhány mondat: „Kívánságom, hogy ezen formai irat dacára testvériesen osztozkodjatok. A két legkisebb unokám, Zsóka és Kiséva is kapjon valami emléket nagyapjukra. Szabó takarítónéninek kegydíjként adjatok havi félfizetést.” És a befejező, megrázó mondat: „Szép volt!” Micsoda élet: az egyetemről egyenesen a harctérre, mire hazakerült,

kommün és Trianon, gazdasági depresszió, nem tud a szakmájában elhelyezkedni. 1944-ben internálják, elveszik a lakását, a család szétszóródik, háromnegyed év után szabadul. Bujkálás, illegálitás, ostrom. Végre talpraáll, 1949 márciusában a Kohó- és Gépipari Minisztérium Tervező Irodájában kap vezető állást, érdeklí, megbecsülik (Sztálin Vasmű emlékérem, Diósgyőri emlékérem). 1955 nyarán kitelepítik őket a román határra, rendőri felügyelet alá helyezik, a forradalom után visszaköltözhetnek Budapestre, de a lakásukban megint más lakik. Hát ilyen volt egy szép élet a 20. században. Igaz, meg kell hagyni, hogy utolsó évtizedei (1957-1980) békés munkában, bölcs életvitelben teltek. Nyugdíjasként haláláig lelkesen dolgozott az Országos Szabadalmi Hivatalban, szabadalmi ellenőrzést végzett három nyelven. Nagy diadallal mutatta be a családnak, hogy sehol a szabadalmi irodalomban nem talált hasonlót egy Rubik mérnök által benyújtott szellemes kockához, úgy hogy most az ő javaslata alapján megadják a szabadalmat. Anyám halála után beletanult a háztartásba, néhány ételre korlátozódott a tudománya, de azokat remekül készítette, és lekvárokkal, befőttekkel ellátta még a bridzspartnereit is. Időközben végre útlevelet kapott, kirepült a fiához New Yorkba, megnézhetette unokáját, Eva Deákot, 'Kisévát'.

Vissza kell térnem a negyvenes évek elejéhez. Erdély egy részének visszacsatolása népvándorlást indított el 1942-ben: rengetegen akarták látni a csodás tájakat, régi városokat, akár kötötték oda őket rokoni szálak, akár nem. Így indult el Pali, először a frissen (és persze ideiglenesen) visszacsatolt Balogra, ahol a Cobourg kastélyban művésztelepet rendeztek be, és ahol barátjával, Bod Lacival és a többi festőnövendékkel vidám életet élt. A művésztelep vezetője Varga Nándor Lajos főiskolai tanár volt, aki zsidó főiskolásokat mentett meg azzal, hogy befogadta őket. Pali 1942-től, már székelyföldi ösztöndíjjal a zsebében, két nyarat és egy telet töltött egy Korond feletti hegyi településen, Pálpatakán, és közben bejárta az egész Székelyföldet.

1942 nyarán mi is mind azokon a vidékeken jártunk. Anyu Szovátán pihent, apu, Pityu, Csillag Ottó unokatestvérünk és én, továbbá három Pestről ismert, ott hozzánk csatlakozó fiatalember: Katona Ferenc, Udvarhelyi György és Tóth András, a hegyeket másztuk. Amikor 1946-ban összekerültünk Palival, sokat mesélt Pálpatakáról: a hegytetőn magányos tanya, akkoriban csak az asszony volt ott a gyerekekkel, Rebekával és Mózással, mert a férjét, Balázs Mártont, lecsukták: Jehova tanúi közé tartozott, megtagadta a fegyverviselést a katonaságnál. Így azután, amikor 1977-ben már ketten együtt mentünk erdélyi túrára, meglátogattuk őket. A kis Balázs Mózes-gyerekből, aki boldogan cipelte Pali után a festőállványt, csak hogy nézhesse, hogyan dolgozik, most már gazda lett: belterjes gazdálkodást folytattak, maguk termesztették és tilolták, festették, fonták, szőtték a kendert, minden tejtermék otthon készült, volt többféle magukgyártotta egyszerű mezőgazdasági gépük, nem szorultak senkire. Ide másolom Balázsné egy 1944-es, Palinak írt levelét: „Igen tisztelt Művész úr, kívánom értesíteni a jelen való jólétünkről melynek párját kívánjuk a kedves szüleikkel együtt a jó Istentől. Továbbá tudatom megkaptam a hozzánk írt lapját melyjet nagy örömmel fogtam és mindent megértetem. Nagyon jó telünk lett ebben az évben, sok a hó, a napok gyönyörűek, változtatják a színüket. Maradok kiváló tisztelettel Ilona”. A nyolcvanas években, egy budapesti Jehova tanui nemzetközi találkozóra eljöttek Pestre, nálunk laktak, és a lányuk is meglátogatott néha, hogy a közeli Korondon készült cserepeket itt eladja.

A rettegés korszaka

1944. március 19-én, vasárnap megszállták az országot a német csapatok. 22-én hajnalban arra ébredtem, hogy durva férfihangok németül ordítanak a lakásban. Apámért jött két Gestapotiszt, 10 percet adtak a felkészülésre, fogalmunk sem volt, miért és hová viszik. Anyámnak átadta a pénzét, iratait, intézkedett, aztán egy magyar rendőr kíséretében elballagott – egyelőre a Kertész utcai iskolába, néhány napra rá a kistarcsai internálótáborba. Lassan kiderült, mi történt. Ő, miután a szakmájában nem tudott elhelyezkedni, a Kertész utcai nagy, négyemeletes, 400 férőhelyes Cyklop garázsra lett ügyvezető mérnöke (a tulajdonos Hofmann György mérnök), de a német hadsereg szemet vetett a garázsra, kiürítette, és az egyszerűség kedvéért internálta a vezetőséget – pontosabban: Hofmann Györgyöt az utcáról vitték el, többé senki sem hallott róla.

Apu a Cyklop-garázsban

A háború után apánk visszakapta a garázs-részét, átadta a városi 'szürketaxinak' (azelőtt a 'kék' magántaxisok használták, utóbb Főtaxi-székház lett), a kárpótlásból megváltotta Hofmann részét, egy évig ő maradt az egyedüli tulajdonos, majd a földszinten bérelhetett egy irodahelyiséget. (Itt mondom el, hogy 2006-ban az úgynevezett zsidó-negyed több épületét műemléknek nyilvánították, így a Kertész utca 24-28. alatti, Löffler Béla által tervezett garázsépületet is.)

Ebben a kis irodában próbálta folytatni a népművészet és kézműipar szervezési és értékesítési tevékenységét. Néhány héten át, a rádióba kerülésemig, én láttam el az iroda 'telefonszolgálatát', ami abból állt, hogy telefon nem lévén, én gyalogoltam a város különböző távoli csücskeibe, hogy a hivatalos üzeneteket vagy leveleket továbbítsam. Ez azonban későbbi történet, hiszen 1944 márciusától szeptemberéig, mindnyájunk legnagyobb aggodalmára, Kistarcsán volt tús.

Aput internálják

Internálása a vártnál elviselhetőbb volt, főleg gazdag gyártulajdonosok közé került (leginkább a textilgyáros Goldbergert emlegette), közülük néhány százan megúszták a Németországba deportálást. Az internálótábor parancsnoka, Vasdinnyi István, jóindulatú volt. Néha még levelet is lehetett váltani: anyám süteménybe, fogpasztatubusba rejtett levélkéket, apám lefizetett egy őrt, hogy adjon postára egy lapot, Stollár Béla szerkesztőségi címére. Idézek innen is, onnan is néhány mondatot:

Anyánk lapja 1944. március 28-án, még a Röck Szilárd utcai iskolában berendezett gyűjtőbe: „Ne tépelődj, még fiatalok vagyunk, ha el is találunk veszíteni mindent. A gyerekek nyugodtak, őket átsegíti az ifjúságuk és a szerelem – azt hiszem, a fiad is (Béla?!) remekül viselkedik.” Apánk lapja, 1944. szept. 19.: „Itt is olyan hangok hallatszanak, mint amikről írtál, én azonban elég szkeptikusan fogadtam őket – és nem csomagoltam. Úgy látszik, ezen a héten mégis csak mozgás lesz, de hogy kik lesznek a szerencsések, nem tudni. Valószínűleg Gizi néni (*virágnyelven a német parancsnokság*) dönt. Nagyon szeretnék kint és veletek együtt lenni, el sem tudom képzelni azt a boldogságot.” Apu másik lapja, szept. 26. „Megkaptam a múlt szerdai csomagot, a 3 paprika kitűnő volt! (*a paprikába töltött körözött liptóitúróban levél rejtőzött.*) Hazamenetelünkről

jobbnál jobb hírek terjednek, de én nem hiszek bennük – igaz, hogy a hírek terjesztői majd megvernek érte. *

*Azóta tudjuk, hogy Eichmann, Horthy júliusi letiltó rendelkezése ellenére, 1500 embert csempészett ki Auschwitzba, Kistarcsáról.

Augusztus végén már a magyar rendőrség vette át a tábor, a lehető legtisztességesebben bántak a túsokkal. Apu: „Most Éva aggaszt egy kicsit, nincs-e túlságosan kitéve háborús veszélynek (*Fräuli voltam Wildburgéknál*), de bízom benne, hogy helyén van a szíve és az esze.” A lap feladója D.I. Kistarcsa, postafiók 20. Cenzori pecséten Hódosi Kovách Géza m. kir. detektív.

A fegyverszüneti tárgyalások során szélnek eresztették a még ott őrzött 220 embert, köztük apánkat is, menjenek, amerre látnak.

Stollár Béla már március 22-én odaköltözött hozzánk, a már nagyjából kiürített Endresz György téri lakásba. Katonasapkáját, kardját felakasztotta az előszobában, hogy mindenki lássa, nem csak a két nő lakik ott – Pityu kitűnő érettségi vizsgát tett a cisztercita gimnáziumban, bevonult munkaszolgálatra, és így nem volt velünk. Béla hamis papírokat gyártott a nevünkre, megtiltotta, hogy a rendeleteknek engedelmessédjünk (ne adjuk be a rádiót, az arany ékszereinket, ne hordjuk a sárga csillagot, legfőljebb a házunk közelében, ahol a szomszédok ránk ismerhetnek), és ürítsük ki a lakást, de ne költözzünk be semmiféle csillagos házba. Anyámat elküldte a saját mamájával Görömbölytapolcára, ’nyaralni’, a barátaink segítségével elhelyezte apránként minden holminkat. El kell mondanom, hogy egy osztálytársam és jó barátnőm, a nagykőrösi Kovács Zsuzsa (később Sipos Gyula költő felesége lett), március 24-én értesült róla, hogy apámat elvitték, és azonnal megjelent nálam minden iratával, éljek tovább az ő nevén. Nagyon meghatott, de nem fogadtam el, féltem, hogy baja lehet belőle – és még nem is tudtam elképzelni, hogy igazán veszedelemben vagyok. (Zsuzsa hosszú betegeskedés után 2004-ben meghalt, máig is nagyon hiányzik.)

Elindultam gyerekgondozói állást keresni. Újságban hirdettem, de ez nem vált be: egyik jelentkezőről kiderült, hogy se felesége, se gyereke, de mindjárt ott az előszobában csinálna velem egyet – innen futva menekültem. A másikkal, egy háromgyerekes mamával, már mindenben megegyeztünk, amikor egyszerre ingerülten rákérdezett: csak nem bujkáló zsidó lány? ’Ugyan kérem’ – sértődtem meg, szorosabbra tekertem a karomon a kabátot a befelé fordított csillaggal, és másnap telefonon lemondtam az állást.

Pityu eközben egy erdélyi munkásszázadban robotolt, de az oroszok közeledtével vonaton Pestre indították őket. Október 15-én hallották Horthy rádióbeszédét, ezzel felbomlott a rend, Pityu egy barátjával bevillamosozott Újpestre. Másnap Bélához költözött, a tőle kapott hamis papírokkal felvettette magát a KISKÁ-ba, a zuglói Kisegítő karhatalmi zászlóalj híradós szakaszába, a Szent Domonkos utcába. Hallgatták a BBC-t, röpcédulákat osztogattak, 1945. január 4-én azonban az SS letartóztatta és kivégeztette Varga századost, a parancsnokukat és rájuk zárták az ajtót. Egy sváb SS-őr kiengedte őket, Major Tamással együtt szöktek meg. Ezután Pityu Járdányi Palinál húzódott meg (csak mellékesen jegyzem meg, hogy a zeneszerző történetesen Veress Pali barátja volt, és a húgá-nak udvarolt), majd Járdányi házával szemben egy másik házban, amelyben sok volt a katonaszökevény és a bujkáló zsidó. A szomszédban német aknavetőüteget helyeztek el, Pityu tolmácsolt a vendéglősnek, fizetségképpen enni kapott. A katonák 16-17 éves kölni srácok voltak. Tudták, hogy napokon belül meg fognak halni a hazáért.

Akkor már nem volt lakásunk, anyámmal hol itt, hol ott aludtunk pár napig (többek között Tarics Sándor vízilabda-olimpikonnál és Feleki László újságírónál, Béla barátainál), minden holmink szanaszéjjel – később egyszer összeszámoltuk: 17 ember vállalt kockázatot, hogy mentse a mi családunkat, bútorainkat, könyveinket – kivétel nélkül mindent visszakaptunk, még a szomszéd-ságban lakó Haentjens családra bízott konzerveket is, annak ellenére, hogy nagyon kis jövedelműek voltak, és mi felhatalmaztuk őket, hogy fogyasszák el, ha megszorulnak. Ekkor tanultam meg, hogy hihetetlenül gonosz és hihetetlenül önfeláldozó, jó emberek vannak, talán ugyanolyan számban – a közömbösek légiói mellett.

1944 májusa: itt futnak össze a szálak!

Anyám elutazott Stollár Rózsi mamával Görömbölytapolcára, én pedig, Béla által kiállított hamis házasságlevéllel, az ő feleségeként Parádfüredőre mentem egy penzióba, mint aki a pesti bombázások elől menekül. A penzióban csupa katonatiszt-feleség lakott, ők valóban a bombázások elől kerestek menedéket, nem is beszéltek soha másról, mint a bombázásokról, az angolok és az amerikaiak szörnyeteiről, és egy reggelen arról, hogy elvetemült tisztek merényletet követtek el Hitler ellen, 'de hála Istennek nem történt baja'. Nagyon egyedül éreztem magam, Béla is csak hébe-hóba tudott meglátogatni, nem beszéltem senkivel.

Egyetlen családot néztem ki magamnak a penzió ebédlőjében, akikkel jó volna megismerkedni (különösen azután, hogy elfogtam egy beszélgetésüket az ikes igék rendhagyó használatáról): egy ötven körüli, jó megjelenésű apa, kedves arcú, kövérkés, németes akcentussal beszélő felesége (az én szememben mindketten öregek voltak), és gyönyörű szőke lányuk, akit egyszer-kétszer meglátogatott önkéntesi egyenruhás vőlegénye – akár engem a 'férjem'.

Nem találtam formát a közeledésre, amíg egy napon be nem rontott valaki az ebédlőbe, azzal a hírrel, hogy az álnok gyermekgyilkos angolok robbanó töltőtollat dobtak repülőgépről a sétányra. Látnivaló volt, hogy a kiszemelt család (Veressék) nem veszi komolyan a veszélyt. A vőlegény (dr. Gegus Imre, ügyvéd a Hitelbanknál) éppen ott volt, és kihirdette, hogy ő tűzszerész, bízzanak benne, mindjárt ártalmatlanná teszi az alattomos fegyvert. Erre mindenki kitódult a sétányra, ő pedig felemelte a töltőtollat, 'óvatosan' lecsavarta a kupakját, lassan visszadugta, zsebrevágta és jelentette, hogy ez már biztosan nem robban. Jó alkalom kínálkozott így az ismerkedésre, délután már úgy éreztük, Veress Évi is, én is, mintha régi barátnők volnánk. Nap mint nap együtt sétáltunk, nagyokat beszélgettünk – bár én a veszedelmes titkomat megőriztem.

A következő hétvégén meglátogatta őket Évi bátyja is, jóképű fekete fiú, festőművész és egyetemi hallgató: ifj. Veress Pál.

Veress Pál: Önarckép kalapban, 1941

Azért ennyire nem egyszerűek a dolgok...

*„Bújt az üldözött, s felé / Kard nyúlt barlangjában,
Szerte nézett s nem lelé / Honját a hazában”*

Hamarosan megjött az értesítés: van biztonságosnak ígérkező állásom. Azonnal utaztam a Duna-Tisza közére, Tápiószele mellé, Szentmártonkátára, báró Wildburg Walter 1000-holdas földbirtokos Forrópusztájára. (Feleki László, Béla sportújságíró barátja szerezte az állást, Coronini gróf, olasz földbirtokos útján, de nem árulta el nekik, ki vagyok.) Az 1944. június 1.-i bejelentő lapról tudni kell, hogy Béla hamisította a szülők, nagyszülők papírjait, hogy a Deutsch név ne szerepeljen, anyámnak pedig az ő takarítónőjük papírjait szerezte meg, azért hívták Keresztes Juliannának (a takarítónő az én születésemkor még csak 15 éves volt, ezért külön házassági engedélyt is hamisított hozzá.)

Kastélynak nevezett, park közepén álló, hosszú földszintes udvarház, egy sor egymásba nyíló szoba, a legvégén a konyha, hatalmas kamrával. Három gyerek: a 7-éves, okos Tamás, a 4-éves vasgyúró Gábor, és a másfél éves, szőke fürtös, puttószerű Ági. Amilyen gyerekbolond voltam már akkor is, rögtön beléjűszerettem, boldogan játszottam, hancúroztam, tornáztam velük, tanultam Tamással (sőt nem csak vele, hanem a teljesen írástudatlan, kedves, 17-éves Rozi szobalánnyal is).

Éva Wildburg Gáborral 1944-ben

Apraja-nagyja hamar megkedvelt, és én is remekül éreztem magam köztük. Számomra új és érdekes volt a földbirtokos élet, a hajnali dinnye-mázsálások, a baromfiudvar, a béresek rendezett, szépen karbantartott házsorai.

Részlet egy Bélának írt, 1944. aug. 23-i levelemből: „Képzeld, újabb légóizgalom: egy Sztálingyertya esett a Forrópusztára, olvasni lehetett, olyan világos lett. Hétfő este fent voltam a báróval a szőlőhegyen a présháznál, onnan jól látni Pest felé, légiriadó lehetett, de bombázást nem láttunk, csak lövöldözést. Kimentünk a mázsálóhoz is: egy pesti dinnyekereskedő, bizonyos Debreczeni, volt itt a Mateosz-kocsival. Tiszta sötét volt a tanya, csak a mázsáló tetején égett egy kis viharlámpa. Derékig érő halmokban a sárgadinnye, szédítően jó illat. A feketeségben nyüzsgött a sok ember, a mi dinnyéseink és a fuvarozók kézzel-kézre adogatták a kosarakat, tornyozták fel az autóra a gyümölcsöt. Valahogyan félelmetes és izgalmas volt, Steinbeck Érik a gyümölcsét juttatta eszembe, mindenki kapkodott, rongyos férfiak cigarettával a szájukban, a kereskedő felesége a mázsálón jegyezte a súlyokat. Naponta 30-35 mázsát visznek Pestre.”

Másik levelemből: „Egy alkalommal, amikor vendégek voltak a háznál, arról beszéltek, hogy most vagonírozzák be a zsidókat, teljesen érthetetlen, hogy mind ’engedelmeskednek, mint a

birkák', pedig tudhatnák, mi vár rájuk, mégsem szöknek meg, nem bujkálnak, mert olyan gyávák. Szívesen lelepleztem volna magam, kár, hogy nem tehettem!"

Egy másik élményem: a báróék néhány napra elutaztak, rám bízták a házat, a népes cselédséget és a kamra kulcsát. Éppen bujócskáztam a parkban a gyerekekkel, amikor szalad hozzám Rozi szobalány: 'Kisasszony, tesszen azonnal jönni, itt vannak a csendőrök, magára várnak!' Szorongva mentem be a konyhába, minnek kellemes én a csendőröknek? Az egyik, amolyan csendőrhumorral, elkapott, megszorogtatott és megbilincselte a kezem: 'Na, most velünk jön!' Szerencse, hogy nem volt jó megfigyelő, különben észrevette volna, hogy az én hetyke válaszaim mögött vad rémület rejtőzik. Végre kiderült, hogy a házi szokás szerint, ha bejönnek a kastélyba, megkínálják őket pálinkával – a kamarakulcs pedig az én zsebemben volt.

Anyám addigra otthagya Görömbölytapolcát és Stollár-mamát, és Lupaszigeten bújt meg. Ennek is említésre méltó az előzménye. Anyám, keskeny, egyenes orrával, világosbarna hajával cseppet sem emlékeztetett zsidó származására, ezzel szemben Stollár-mama – aki nem volt zsidó, nyírbaktai Baktay Rozália – sötétre festett, göndörre dauerolt hajával, túlságosan élénk modorával, színésznői ambícióival és főleg azzal, hogy (fontos szerepe tudatában) kereste minden katonatiszt, rendőrtiszt társaságát, bizony gyanússá tette magát. Ugyanabban a penzióban lakott hamis papírokkal egy angol tanárnő (a háború után egyetemi tanár), Elekné Róna Éva, aki arra a meggyőződésre jutott, hogy Stollárné zsidó, és Deákné azért van vele, hogy vigyázzon rá, tehát ő is közeledhet hozzá, talán őrá is vigyázni fog. Hamar összebarátkoztak, be is vallották egymásnak, hogy mindketten bujkálnak, és hogy Stollárné csak bajt hozhat rájuk, legjobb lesz, ha együtt elmennek Lupaszigetre, ahol Róna Éva sógorának üresen áll a nyaralója.

Ebben a nyaralóban kerestük meg anyámat, apu és én, 1944 szeptemberében, amikor az utolsó kistarcsai túsokat elengedték. Apu természetesen Pestre ment, Stollár Béla Ráday utca 33/b, V. em. 6. alatti lakásába, onnan hívtak fel engem. Valami zavaros magyarázattal két napos rendkívüli kimenőt kértem a bárónétól, fel Pestre, és apuval hajón Lupára. Hiába is írnám le ezt a találkozást a napsütötte kertben...

Lupa lakhatatlan télen, de szerencsére Deák Károlynét, a már emlegetett Baba nénit, megkérdezte egy orvos barátjuk, nem tud-e valami megbízható házaspárról, aki vigyázna a lakásukra, a József körút 74-76-ban (a Corvin mozi szomszédságában), mert az oroszoktól féltük-ben azonnal indulnak Nyugatra. A szüleim Bélától kapott 'erdélyi menekült'-igazolvánnyal be is költöztek.

Izgalmas történetek

Jó példáim vannak arra, hogy a merészség néha beválik. Dr. Kovács Károly Pál elektromérnök, másodunokatestvérem, Keri férje, a Várpincékben lapított, mert sem zsidó, sem katona nem óhajtott lenni. A razzia azonban elkapta, és elvitték sokadmagával egy kaszárnya udvarára. Nyilvánvaló volt, hogy akár mint bujkáló zsidót, akár mint katonaszökevényt, itt rövid úton 'felkoncolják' – ez volt a nyilas szakkifejezés. Egyszerre felfedezett az udvaron toronyba rakott székeket, megragadta a legalsó lábakat, és barátságosan köszöntve az őrt, kimasírozott a szék-toronyra a kapun, csak az első sarkon szabadult meg életmentő terhétől.

Unokatestvéremnek, Csillag Matyinnak is izgalmas kalandjai voltak, ezekről beszámolt az 1996-ban németül, svájci unokái számára írt visszaemlékezéseiben. Kissé rövidebbre fogva, lefordítom: „Első lebukásom és menekülésem története, 1944 novemberében. A német megszállás kezdetétől 1944 végéig, Szánthó Norbert névre szóló papírokkal, egy vállalati vezető sofőrjeként működtem. *(Minden levélben, telefonon még évtizedek múlva is Norbinak neveztük.)* Két ellenállási csoport, a Magyar Szabadságmozgalom és a Béke Párt megbízásából röplapokat szórtam szét az autóból. (A Magyar Szabadságmozgalom mögött néhány Pesti Hírlap újságíró, köztük Stollár Béla, Schmidt Frigyes és Kárpáthy Gyula állt, a Béke Párt az illegális kommunista párt mozgalma volt, a szocialistákhoz összekötőként Szakasits Györggyel.) November végén kitudódott, hogy a csoport egyik tagja, aki ismerte az én Teréz körüti címemet, a nyilasok kezére került, ezért nem a lakásomra mentem vissza, hanem egy másik búvóhelyemre, a Timár utcába. Csakhogy a kíváncsiság nem hagyott nyugton, néhány napra rá benéztem a terézkörüti lakásba, ahol két fegyveres nyilas

fogadott. Azonnal elindítottak gyalog a Szent István körút 4. alatti nyilasház felé. Útközben törtem a fejem, hogyan szabadulhatnék meg röplapokkal teli aktatászkámtól, végül egy virágáros bódéja mögött sikerült elejtenem. A nyilasok a Nyugati pályaudvarnál fedezték fel a táska hiányát, és hiába erősködtem, hogy nem is volt nálam, megindultunk együtt visszafelé. Félttem, hogy a virágáros néni beárul, de szerencsére néhány száz pengő is volt a táskában, ezért ő is tagadta, hogy látta volna. Megérkeztünk a nyilasházba, borzalmasan összevert, megkínzott emberek feküdtek a földön. Engem arról faggattak, mi az én feladatom és ki az összekötőm. Azt állítottam, hogy a nevét nem tudom, de minden délután 3-kor találkozom vele a Kossuth Lajos utca—Múzeum körút sarkán. Két nap egymás után vártam ott – ők civilben, néhány méterre tőlem –, persze eredménytelenül. A harmadik hajnalon felfedeztem, hogy az egyik nyilas kiment a lakásból és a zárban hagyta a kulcsot. Szerencsére a házmester is kinyitotta már a kaput, elmenekülhettem.”

Egyébként az első napon anyám a villamosból meglátta a forgalmas utcasarkon ácsorgó Matyit, de szerencsére nem szállt le hozzá.

„A második lebukás 1944. december elején történt. Sürgősen új iratokra volt szükségem, ezért Ottó öcsémrel együtt elmentünk a Kékgyöly utcába, ahol egy ismerős detektív lakott. A 16-éves Ottót küldtem fel, hogy megtudja, otthon van-e, akit keresünk. Idegen ember nyitott ajtót: Na, újabb üzletfél, gyere csak be! Ezt hallva, felszaladtam, sikerült az idegent egy erőteljes rúgással pár percre harcképtelenné tenni, és ezalatt Ottóval együtt elviharzottunk. Rohantunk a Déli pályaudvar irányába, és mert kevésbé féltünk a rendőrségtől vagy a börtöntől, mint a nyilasoktól, torkunkszakadtából rendőrért kiáltoztunk, megzavarva ezzel az utcán az embereket, akik nem tudták, kit kellene elgáncsolniuk. Egyenesen anyánk titkos lakásába rohantunk a Várba (*itt kelt ki a Veress-család történeténél már említett bab*), és együtt igyekeztünk a Timár utcai menekült-lakásra.”

A legvalószínűtlenebb, de tökéletesen hiteles meneküléstörténet nem családtaggal, hanem Frank Vera volt osztálytársammal és a férjével, Strauss Ivánnal esett meg. Iván valahol Keleten munkaszolgálatos volt, Verának be kellett költöznie egy csillagos házba. Egy novemberi hajnalon összerelték az udvaron a nőket, és elindították őket gyalog, a Bécsbe vezető országúton. Kétéves gyereket hagyta otthon, egyetlen gondolata az volt, hogyan szökhetne vissza. Több sikertelen kísérlet után tizenketten összeálltak és visszaindultak Pest felé. Éjszakánként gyalogoltak, nappal bujkáltak erdőn-mezőn. A pesti gettó falához már katonai kísérettel érkeztek. Nem tudták, hol vannak, nem ismerték a falat, hiszen azt csak most húzták fel. És akkor ott, a sokhetes gyaloglás utáni reménytelen megérkezés első percében, a légiveszély miatt teljesen elsötétített városban, maga mögül egy hangot hallott, az Iván hangját. A szokásos álom – gondolta, hiszen valahányszor aludhatott, azt álmodta, hogy otthon van – és meg se mozdult. Újra hallotta a hangot. És ha mégsem álom? – Iván? – Igen, ki az? – Ha Iván akkor nem szólal meg, soha az életben nem tudják meg, hogy ott egymás mellett álltak a vaksötét Budapesten. Eközben kinyílt a falon egy ajtó, és kezdtek betuszkolni és megszámolni a nőket. Vera is bement, így a létszám teljes lett, de Iván utánaugrott, megragadta a karját, kirántotta az utcára – és elvitte a svájci nagykövetségre, ahol ő, a munkaszolgálatból szabadulva, már egy ideje dolgozott.

Újra Pesten

A nyilas kormány üres országot akart az érkező szovjet csapatokra hagyni, ezért elrendelte, hogy a falvak lakossága induljon nyugatra. Szekereken és gyalog vonultak az emberek, szívfájdító látvány volt ez a népvándorlás. Akkor döbbsentem rá, mi rejtőzhet egy emberben. A kastély személy-zetéhez tartozott egy béreslegény: szolgálatkész, szerény, rendes srác, aki belépett a polgárórségbe és puskát kapott, hogy vigyázzon a községen átvonuló sok idegenre. Másnap büszkén közölte velem, hogy lelőtt egy cigánylányt. Amikor ráförmedtem, hogyan tehette, azzal védekezett, hogy a lány tetves volt. És bár nem szívesen teszem, mert demokratikus, polgári gondolkodásáért tiszteltem és – rettentő indulatossága ellenére – kedveltem a bárót, leírom azt is, amit ugyancsak a kor és a feudalizmus számlájára írtam: valamikor a nyár végén birtoknéző körutazásra vitt a báró a sárga homokfutón (*négykerekű, könnyű, nyitott lovaskocsi*). A kocsis

(lehet, hogy ugyanez a béreslegény volt) menet közben elaludt a bakon – tehetett, a lovak tudták az utat –, és a báró, amikor ezt felfedezte, lovaglóostorával teljes erővel végigvágott a fiún.

Természetesen elindult a Wildburg család is Budapest felé, velem együtt, autón; a legféltettebb holmijukat és főleg a rengeteg élelmiszert, hirtelenében leölt sertéseket, társzekeret hozták. Aranyukat, ékszereiket a kastély egy használaton kívüli kéményében rejtették el. Azonban amikor az ostrom után hazamentek körülnézni, felfedezték, hogy a kéményhez tartozó kályhát a katonaság fűtötte, az aranyuk épségben megmaradt, de az ékszerek briliánsai alighanem örömmel fedezték fel, hogy valójában a kőszén rokonai, és nagy lánggal elégték!

A Vilma királyné úton (ma Városligeti fasor) várt ránk szállás, Ádám orvosprofesszor elegáns villájában. A rendkívül szerény, udvarias és nagytudományú Ádám doktor, zsidó létére Horthy háziorvosa, 'kivételezett' volt. Én is ott laktam, egészen karácsonyig, amikor kimenőt kaptam, hogy a József körúton a szüleimmel ünnepelhessek. Vártuk Bélát is, hiába. (Ez volt az a karácsony, amiről a Stollár-történetben beszámoltam.)

A báróékhoz már nem mentem vissza: a várost bekerítették a szovjet csapatok – én pedig elindultam, hogy Béla nyomára akadjak. Nem volt könnyű: minden barátunk, minden fiatal ember, ki ezért, ki azért, bujkált, idegen néven, idegen lakásban. Szüntelen ágyúzás, bombázás között bejártam a várost, még az Astoria alatti óvóhelyen berendezett nyilas parancsnokságra is lementem kérdezősködni – joggal feltételeztem, hogy ekkora szemtelenségre nem számítanak, nem lettem gyanús, de nem tudtak semmiféle Stollárról. Végül Magyar Pali újságíró barátunktól tudtam meg, mi történt.

Most visszaugrom egy hónapot, hogy elmondjam azt a keveset, amit nagyanyám utolsó heteiről tudok. A Gizella panziót persze elvették tőle, és be kellett költöznie egy zsúfolt 'csillagos házba'. Anyám hívta ugyan, használja a hamis papírokat és lakjon velük a József körúton, de ő arra hivatkozott, hogy neki nincs mitől félnie, minden rendelkezésnek engedelmeskedik, nem vethetnek a szemére semmit. És most itt végre bevallom azt, amiért mindörökre furdal a lelkiismeret: megkönnyebbültem az elhatározásától, mert annyira féltettem főleg apámat, hogy őt is bajba sodorhatja, hiszen egy razzianál könnyen le lehetett volna buktatni nagyanyámat, aki a család egyetlen zsidó vallású tagja volt, és alighanem a Miatyánkot se tudta volna elmondani. Azt reméltem, igaza van, mit akarnának egy 73 éves, koránál megtörtebb öregasszonytól. Hamarosan kiderült, hogy csak áltattam magam. 1944. november 17-én, egy szokatlanul hideg, hóviharos napon, kiterelték az öregasszonyokat az udvarra, annyi holmit hozhattak magukkal, amennyit elbírnak (vagyis szinte semmit), és gyalogmenetben elindították őket Németország irányába. Két unokája, Pityu és Csillag Matyi, tehetetlenül nézte, kísérte a menetet. Másnap Stollár Béla egyenruhában utánament az óbudai téglagyárba, abban a reményben, hogy kihallgatásra rendelő hamisított papírral kihozhatja onnan, de nem sikerült a tömegben megtalálnia. Egyetlen hírt kaptunk róla a háború után: Győrnél még látta valaki, odáig tehát elgyalogolt.

Megindul az ostrom – és 52 napig tart

'Az oroszok már a spájzban vannak'

1944. december 24-én a szovjetek simán, ellenállás nélkül leereszkedtek a Budakeszi úton, a mai Hűvösvölgyi (akkori Hidegkúti) útig, egészen a Szép Ilona villamoskocsiszigig (a Mese utcát sem kellett megostromolniuk). Ebből az irányból kezdték bekeríteni a várost, mi hiába reméltük, hogy az Üllői út felől jönnek, és mindjárt nálunk lesznek, a József körúton. Unmgyváry Krisztián azt írja Budapest ostromáról szóló könyvében*, hogy a fogaskerekű Széchenyi-hegyi végállomásánál békésen várakozó utasok meglepetésükre egy géppisztolyos szovjet előőrsre bukkantak, akik ott sültgesztenyét vásároltak egy árustól, majd felszálltak a menetrendszerűen érkező fogásra. Ungváry szerint sem a német, sem a magyar parancsnokságok nem készültek Budapest védelmére nyugati irányból. A Móricz Zsigmond körtéren (akkor Horthy Miklós-tér), a visszaemlékezések szerint, a

légvédelmi tűzerek munkáját jelentősen lassította a villamosforgalom, az Olasz-fasoron (ma Szilágyi Erzsébet fasor) a menekülő sváb parasztok tömege és a belváros felé igyekvő katonai járművek bénították meg a forgalmat. December 25-én állt le a villamosforgalom, 28-án a gázellátás, 30-án az áramszolgáltatás. Karácsony és Újév között került orosz kézre a Városmajor és a János kórház környéke.

*Lásd: Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Corvina Kiadó 1998. (Angolul: The Siege of Budapest. Yale University Press, 2006. A könyvről Deák István írt recenziót a The New Republic 2005. aug. 15-i számában.)

Nem sokáig laktam a szüleimmel hármásban a nagykörúti lakásban. A ház lakói az ostrom megindulásakor leköltöztek az óvóhelyekre, de mi a bombáknál is jobban féltünk a nyilas razziáktól, és fent maradtunk, mindaddig, amíg olyan bombatalálat nem érte a lakást, hogy a fele leszakadt a földszintig, és bennünket a légnyomás földhözvágott. (Ezt egyébként még meg tudtam telefonálni Budára, Mikes Ili barátnőmnek, amikor felfedeztem, hogy a telefonkészülék lelóg ugyan az emeletről, de működik, csak fel kellett a zsinórjánál fogva húzni. Másnapra persze már süketek voltak a telefonok.) Kénytelenek voltunk leköltözködni, egy óriási mángorló tetején vetettünk ágyat hármunknak, a szenespincébe rejtett bőröndben tartottuk az értékeinket, a pince végében illatozó küblibe intéztük a dolgunkat, és sok család közös tűzhelyén főztük, amink volt. Viszonylag békések voltak a körülmények, a lakók túrték és segítették egymást a nehéz körülmények között. A vízért fel kellett menni egy földszinti lakásba, a világítást cipőpasztába nyomott spárgakanóc szolgáltatta, kint pedig dörögtek az ágyuk, hullottak a bombák. Egyszer éppen az utcán voltam, amikor egy találatot kapott ló elpusztult. Az emberek rögtön körülállták, egyikük hatalmas késsel darabolta, nyúzta, engem felszólított, hogy tartsam a patáját, amíg elboldogul – azután szétosztotta a húst a körülállóknak. Anyám először megütközött, de utána rászánta magát a friss lóhúsleves-főzésre.

Felejthetetlen, megrázó élményem: kint voltam az udvaron, vízért mentem, amikor egy nyilas odaráncigált egy tízévesforma kisfiút – nem tudom, addig hol bujkálhatott, sosem láttuk –, és üvöltözni kezdett, hogy ha az apja nem jön elő azonnal, kivégzi a reszkető gyereket. Elég soká

tartott, amíg az apa előkerült a szenespincéből, én már rég visszamenekültem a 'mipincénkbe', hogy ne lássak-halljak semmit, de bizony oda is lehallatszottak a lövések: mindkettejüket kivégezték.

Budapest, 1945

Vártuk a szovjetekeket. 1945. január 18-án megérkeztek a József körúti pincébe, örömbenbánatomban elsírtam magam, abban a tudatban, hogy már nem vagyunk veszélyben, és abban a csalódásban, hogy Béla nem érthette meg. (Egyszer, mikor még együtt voltunk, én aggodalmaskodtam, milyen lesz az élet a szovjet rendszerben. Azt felelte: 'Az ördöggel is szövetekezni kell a nácik ellen!') Bizony hamar értek kellemetlen meglepetések. Először az óráinkat vették el, anyám nagyon sajnálta apám drága schaffhauseni aranyóráját és próbálta megértetni a 'ruszkiszoldáttal', hogy cserélje el, nyújtogatta neki a saját, nem olyan értékes aranyóráját. El is fogadta a szoldát, de persze nem adta vissza a másikat. Másnapra azonban nagyobb lett a baj. A szomszéd pincéből átkiabáltak hozzánk: eldugni a nőket, viszik őket az oroszok fel a lakásokba, 'krumplit pucolni'. Hiába bújtam be a szüleim közé, és takartak be a fejem búbjáig, mégis felfedeztek, és kezdtek előráncigálni. Anyám, aki a normális életben apróságokért minduntalan riadozott, nagy bajban mindig csodálatosan helyt állt: berohant a másik pincébe, ott felfedezett egy katonát, a gallérján vörös csillagokkal, karonragadta és berángatta hozzánk. A tiszt üvöltözni kezdett a katonákkal, öklét rázva kikergette őket, és attól kezdve nappal harcolt, éjszaka pedig ott ült a mi pincénkben és vigyázott ránk nőkre. Ettől fogva a nők, főleg a fiatalja, nagykendővel bebugyolálta a fejét, sokan bekormozták az arcukat, minél öregebbnek és mogorvábbnak álcázták magukat.

Hamarosan fel lehetett költözni a lakásba, legalábbis a megmaradt részébe. Találtak nálunk szállást mások is, akik Horthy titkos béketárgyalásai és a szovjet csapatok érkezése eredményeképpen kiszabadultak a munkatáborokból. Így szaporodott a család: megjött Pityu, aki az ostrom idején Pesten, a Szent Domonkos utcában közös pincében bújt Major Tamással és Gobbi Hildával,

azután Timár Pali, anyám öccse, Deák Péter és Csillag Matyi, két unokatestvérem, és odavett anyám egy rokon kisfiút, a 9-éves Manovill Tibort is.

Budán folynak a harcok

Örkény korhű egypercese: 'Hozott szalonnával patkányirtást vállalok. Dr. Varsányiné.'

Pesten azonnal megindult az élet, az emberek hihetetlen lendülettel fogtak a romeltakarításhoz, a túlélés lehetőségének megteremtéséhez. Eközben a németek sorra robbantották fel a hidakat – rettenetes volt tudni, hogy ezek a hatalmas dördülések azt jelentik: megint vége egy szép hidunknak. A Várból kitörés szörnyűségeiről, a budai oldal rémségeiről csak sokára értesültünk, így én is csak később tudtam meg, micsoda veszteségek érték a Veress családot.

Budán még folyt az értelmetlen harc, mégis öröm volt látni – és részt venni benne –, hogy a pestiek máris nekifogtak a helyreállításnak, romeltakarításnak, mennyi ötletük volt a túlélésre: mindenütt a városban pogácsát, puliszkát, szójapástétomot árultak. Megindult hangszórókon a rádióadás, játszott 1-2 mozi, használt ruhát cseréltek élelmiszerre és viszont, utaztak a vonatok tetején, hogy falun csereberéljenek iparcikket ennyivalóra. Mi, rádiós fiatalok is romokat takarítottunk, és utána fáradhatatlanul 'zakatoltunk', énekeltünk. 'Sej, a mi lobogónkat fényes szellők fűjják...'

Én nem maradtam szüleimnél a József körüti romok és a szovjet harci alakulatok között, hanem megkerestem a Szövetség utcai gróf Apponyi Albert Poliklinikán egy ismerős orvost, a zengzetes nevű Gabrielli Elemért, aki 1945. január 22-én felvétetett a sebészeti osztályra kiegészítő osztályos ápolónőnek, hivatkozva orosz nyelvtudásomra (sebesült szovjet katonák is feküdtek a kórházban. (Néhány éve nagy titokban tanultam oroszul, egy szláv nyelvet is akartam tudni a német, angol és francia után. Tanárom egy fehérorosz menekült volt, aki szívrepesve várta honfitársai Magyarországra érkezését. Sajnos csalódnia kellett, azonnal kivégezték.). A kórtermek még lakhatatlanok voltak: minden ablak kitörve, mindenfelé romok, a sebesültek a pincében feküdtek, ketten-hárman egy ágyban, fűtés, gyógyszer, kötszer és élelem nélkül. Az első feladatomban az volt, hogy a vizelő sebésznek tartsam a gyertyát, amikor kibontja a krepp-papír-kötésből (!) a sebesült testrészeket. Minden seb gennyes volt, rothadt, olyan irtózatosszagot árasztott, hogy az elsőnél szószerint ájultan elvágódtam, de összeszedtem magam, nem hagytam, hogy más helyettesítsen, és többé nem lettem rosszul, mivel már tudtam, mire kell felkészülnöm. Súlyosbította a helyzetet, hogy egy 'ukrának' nevezett hasmenéjvárvány kezdődött, betegek-ápolók mind megkapták, én is – részletekbe nem bocsátkozom.

Jó pár nap múlva, mire az ablakokat papírral beszögezték, fel lehetett költözni a fűtetlen emeletre. Egy sebészeti kórterembe kerültem, 6-személyes szobába, ahol 12-en feküdtek, csupa súlyosan sebesült katona. A koszt betegnek, orvosnak, ápolónak azonos volt: reggel egy bögre pótkávé egy szelet kenyérral, délben egy tányér teljesen híg leves szójából vagy takarmányborsóból, este emlékezetem szerint semmi. Egyszer az egyik beteg felesége hozott nekem, hálapénzként, négy szem krumplit. Nagy kincs volt, néhány szobában már égettek szemetet a vaskályhában, annak a tetején sütöttem meg naponta egy szemet. Nem csoda, hogy sorra haltak meg a sebesültek, egy hónap alatt kicserélődtek a betegek, összesen 24 ember halálánál voltam ott, mindegyiket meggyászoltam.

Közben január 18-án felszabadult a gettó, egész nap hozták hordágyon az embereket, főleg nőket. Mindenki tetves volt, a ruhákat fertőtlenítettük, a betegeket mosdattuk és kengettük. Borzadva láttam az udvaron egy meztelen halottakkal magasra hányt szekeret.

Talán ugyanaznap történt, hogy hordágyon behoztak egy férfit, aki láttomra felült, és erős, senkiével össze nem téveszthető hangján, bemutatkozott: Somlay Arthur vagyok.

Két emlék bánt máig is. Az egyik: egy kövérkés, idősebb férfi számára a felesége, isten tudja milyen nehézségek árán, penicillint szerzett, hogy a férje üszkösödő lábát ne kelljen levágni – én pedig egyik napon elfelejtettem beadni a gyógyszert. Harmadnapra levágták a lábát, és meghalt. Hiába nyugtatom magam, hogy valószínűleg menthetetlen volt, máig is gyilkosának érzem magam.

A másik: egy nőnek vérátömlesztést rendelt Gortvai dr., a sebészfőorvos, de vér nem volt. Jelentkeztem véradásra, egyáltalán nem gondoltam 'hálapénzre', de amikor a férje átnyújtott egy kiló cukrot, bizony elfogadtam. Mindemellett megvallom, jól éreztem magam a kórházban, örültem, hogy annyi embernek szüksége van rám (illetve főleg az ágytátra! 'Nővérke édes, kérem a kacsát' – ez hangzott el a legsűrűbben a rendkívül csöndes kórteremben). Megdöbbenett, milyen némán, magába zárkózva szenvedett és halt meg sorra mind. Nagyon megszerettem egy asszonyt, aki két héten át ott ült a súlyosan sérült férje mellett, nem is engedte, hogy más ápolja, éjszaka két összetolt széken kuporgott az ágy mellett és mesélt neki a 3-éves kislányukról, győzködte, hogy annak a kedvéért meg kell gyógyulnia. A történet vége szomorú: az asszony is elkapta az ukránt, olyan rosszul lett, hogy befektették egy női kórterembe, és akármennyire igyekezett az ápolást Cili főnővér meg a 'nővérke' pótolni, az asszony szüntelen biztatása híjján a férfi harmadnapra meghalt.

A Magyar Rádió

Lassan fogyott a beteglétszám, visszajöttek a képzett ápolónők, én pedig hallottam, hogy a Magyar Rádió bemondópályázatot hirdet, idegen nyelveken beszélőket is vár, és jelentkeztem. (A jelentkezéshez beadott életrajzban hivatkoztam arra, hogy a gimnáziumban öt éven át minden évben megnyertem a Jékely-Áprily igazgatónk által kitűzött 'a legszebben magyarul beszélő' díjat.) Nyolcszázan pályáztak, én ötödmagammal kerültem be: a zengő hangú Körmendi Lászlóval, a mindig tréfás kedvű Bán Györggyel, aki később átment a televízióhoz, Szepesi Györggyel, aki Pluhár Ferencnek, a híres sportriporternek tanítványa és utóda lett, a többire nem emlékszem. 1945 április 1-én kerültem be, a rádióadások május 1-én indultak meg, én már első nap a kiváló Skoff Elzával felváltva mondtam be a műsorokat. Remek idők jöttek, a nevezetes Pagodában ülve vártam a soromra, és rengeteg érdekes emberrel ismerkedtem meg, csak példaképpen sorolom: költőkkel (Képes Géza), írókkal (Szobotka Tibor, Kolozsvári-Grandpierre Emil, Varga Dombi, Schöpflin Gyula—írói nevén Nagypál István –, az azóta bizony elfelejtett Füsü József), énekesekkel (Török Erzs), újságírókkal (Bajomi Lázár Endre, Dalos László, Gyöngyi László, Ember György), vagy Molnár Auréllal, a kulturális műsorok kiváló riporterével, aki a Parasztmadonna nevet adta nekem (amit Pali később több munkáján alkalmazott rám). Kezdték megtanítani a mesterségre is. Az első oktató Márkus Emilia drámai színésznő volt: az unokájával, Nizsinszkij Tamarával egy iskolába, és egy katolikus hittanórára jártam, ezért kettőnknek együtt mutatta be, hogyan lehet a telefonkönyv névsorát is elragadóan, figyelemkeltően felolvasni. A rádiós fiatalok unszolására sürgősen beiratkoztam az egyetemre, angol-francia szakra, Yolland és Eckhardt professzorokhoz. (Sajnos csak öt szemesztert végeztem, addigra férjhezmentem, állapotos lettem, a munka melletti egyetemrejárás sehogysen fért bele a napjaimba.)

Bemondói dicsőségem nem tartott soká: Schöpflin Gyula – aki ugyanaznap került a rádióhoz, amikor én, és 3 évig volt műsorigazgatónk – egy idő után sajnálkozva közölte, hogy a hangom és a beszédem alkalmas ugyan a szpikerségre, de túlságosan izgulok, állandóan bakizok – ami pedig akkor még teljesen indokolatlan volt, hiszen a rádióadás csak két 6-kilowattos adóval működött és alig néhány utcai hangszórón szólt (ugyanis a rádió-készülékeket a felszabadulás után mind be kellett szolgáltatni és május 20-ig zár alatt voltak). Áthelyeztek a Külügyi osztályra, ahol, már csak rövid időre, megint érdekes emberek közé kerültem: ott dolgozott Rupert Gosling angol, és báró Bornemisza János francia lektor is. Mindkettőnek hamarosan felmondtak, egyedül maradtam, főnök nélkül, magamnak kellett kitalálnom, kialakítanom, mit is tehet a Külügyi osztály. Gosling búcsúzóul még gyorsan megkérte a kezemet, azzal csábítva, hogy kivisz magával Angliába, de én igazi szerelemre vártam. Emléklül kaptam tőle egy nagy, nehéz zöld üvegvázát, 'hogy legyen mit a férje fejéhez vágni...'

Jó életem volt a Külügyi osztályon, ha eltekintek attól, hogy az ablaktalan irodában egész télen kabátban, levágott ujjú kesztyűben gépeltem, és napszámban főztem a hársfateát – amihez a fentiek, és mások is, így Balczyk Emil orosz fordító, Képes Géza, Huzella Elek zeneszerző * szinte mindennapos vendégeim voltak.

**dr. Huzella Elek jó barátunk, a Magyar Zeneművészek Szövetségének alapító tagja, a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola tanszékvezetője. Kórusművek, zenekari kompozíciók, sok zene-esztétikai tanulmány alkotja életművét. 1957-ben Vercelliben megnyeri Epilogus című orgonaművével a hagyományos zeneszerzői versenyt.
1971-ben, 56 évesen halt meg.*

Molnár Aurél karikatúrákat rajzolt a kollégákról: Döry Maryról, Pálóczy-Horváthról, Grandpierre Magdáról. A Műszakiak megtanítottak a hangrögzítés alapelemeire, nemsokára önállóan vehettem fel magyar népzene, hogy külföldi rádiókkal, elsősorban a párizsival, zenei anyagokat cseréljünk. Idézek egy 1948. nov.16-i, a Magyar Központi Híradó Rt.** Tisztelt

Igazgatóságának címzett levelemből, amelyben lektorra kinevezésemet kértem:

** Így hívták a Magyar Rádióból és a Magyar Távirati Irodából álló céget, ahol később, nagy örömünkre, egy épületben dolgoztunk és ebédeltünk Palival. Sok mindent meg lehet tudni a kezdeti hősi időkről Schöpflin Gyula 'Szélkiáltó' című 'Visszaemlékezés'-éből (Magvető—Pontus, 1991.)

„Teljesen önállóan rendezem egy év óta az osztály minden montázsát és kisebb hangjátékát (eddig kb. húsz-huszonötöt), számtalan más felvételt bonyolítottam le: interjúkat, olyanokat is, amiket én csináltam, öt montázst és több összekötő szöveget magam írtam, ismerem a lebonyolítás és a felvételek technikáját, ezen felül rendszeresen végzek lektori és írói munkát.” Az átminősítést megkaptam. Így tudtam szerepeltetni Török Erzsit, a népballadák csodálatos énekesét, aki rövid ideig felesége volt Borbély Antalnak, a nyilas Virradat szerkesztőjének (és aki 1944 december végén Pityuval egy Kiska alakulatnál szolgált, vagyis bújt, ez alkalommal már a nyilasok előtt), és ezért eltiltották a fellépéstől, és Gáborjáni Szabó Klárát, Szabó Lőrinc lányát, akit az apja miatt nem engedtek a Rádióban verseket szavalni, vagy előadhattam Gelléri Andor Endre remek novelláit, aki 1945-ben Günskirchenben meghalt, és azóta valahogyan megfeledkeztek róla. Korolovszkyné Gachot Klári barátnőmnek 1948-ban írott levelemből idézek – ő akkor Párizsban élt: „Óriási módon kibővült a műsorcsere, hetenként legalább háromszor vesznek át tőlünk koncertet, a BBC október folyamán nyolcat fog közvetíteni, Párizsban minden héten közvetítünk egy zenekari koncertet. Töménten lemezt és könyvet kapunk minden európai rádiótól – és ez mind az én művem!” Nagy szerencsém volt, hogy akkor még ilyen kisipari módszerekkel készültek a műsorok, hozzáértés és felszerelés nélkül, és így én is ilyen pompásan szerepelhettem!

Nagy örömömre és büszkeségemre a Teleki Intézet munkatársai meghívtak, hogy – természetesen ingyen – vegyek részt a béketárgyalások előkészítésében, ami abból állt, hogy munka után késő estig gépeltem a tárgyalásokban felhasználandó anyagokat (sajnos, nem a remélt eredménnyel végződtek.) Magyarország minden visszaszerzett területet újra elveszített és súlyos kárpótlás fizetésére kötelezték a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia irányában.

Főnököm, Káldor György rendkívül művelt, szeretetreméltó ember volt. Fiatalon csatlakozott a kommunista párthoz, és mint ilyen, 1919-ben Bécsbe emigrált. Hazakerülve 1926-ban a Pester Lloyd szerkesztőségébe került. 1942-ben büntető munkatáborba vitték az orosz frontra, ott hamarosan fogságba esett. A Szovjetunióban addigi széleskörű nyelvismeretét megtoldotta az oroszul is. A háború után hazakerült, itt várta a hír, hogy a felesége meghalt, annak a Margit körúti nagy bérháznak a pincéjében, amelyre ráomlott a ház, mert a németek a lakásokban robbanóanyagokat tároltak. A három gyerekük azonban megmenekült, különböző helyeken bújtatták őket barátok. 1950-ben Rákosi lecsukatta, természetesen kémkedés vádjával. Újabb szabadulása után, 1955-ben megnősült, második felesége egy kitűnő grafikus, Csillag Vera lett (*Bálint György özvegye. Bálint író és újságíró volt, 1943-ban, Ukrajnában, munkaszolgálatban halt meg.*) Káldor György most végre magához vehette a gyerekeit. Azonban nem sokáig élvezhette rendezett életét, 1958-ban meghalt.

Külön feladataim is voltak a Rádiónál: megbíztak, tanítsam magyarra a külföldi munkatársakat. Csak aki már próbálkozott ilyesmivel, az tudja, milyen nehéz másnyelvűeknek elmagyarázni az anyanyelv szabályait és szabálytalanságait, amiket mi magátólértetődőeknek tartunk.

És elérkezett a várt igazi nagy szerelem...

Kicsit
visszalépek az időben:
amint elkészült a
tévedésből felrobbantott
Margit-híd mellett az
első ponton-híd, a
'Manci', ápolónői
fityulával és
orosznyelvű
igazolvánnyal útnak
indultam Budára, hogy
megkeressem Veress
Évit, nemrégiben
megismert, nagyon
megszeretett

Венгерской Национальной Освободительной комиссии
Magyar Nemzeti Felszabadító Bizottság. 02251

УДОСТОВЕРЕНИЕ — IGAZOLVÁNY

Имя /Név/ *Gyula Gyula /Deak Béla/*

Лет /Kor/ *23*

Место жительства /Lakhely/ *т. Пронетский - м. 14-16 /Görmény-
Rö 14-16*

Родной язык /Anyanyelve/ *маггар*

Число семьи /Családtagok száma/ *3 /három/*

Согласно договоренности с генералом Медведем удостоверение действительно.

Аз igazolvány Medve tábornaggal folytatott megbeszélés alapján érvényes visszavonásig.

Имя — Kiállító aláírása. *Raimon M. Deak*

barátnőmet, és elmondjam neki: Béla – aki nem is igazán volt a férjem – meghalt. Megtaláltam a Hieronymi úti házat, és a földszinti lakásban Évit és az anyját. Volt mit elmondanunk egymásnak!

Évinek 1944 augusztusában volt az esküvője dr. Gegus Imrével, a szülők szereztek nekik lakást a Városmajor utca 52-ben, Évi ott lakott, Imre a légvédelmi tüzérségnél szolgált. Meglátogatta Évit, december 29-én otthon aludt, a bombázások ellenére nem mehettek le a pincébe, nehogy katonaszökevénynek nyilvánítsák. A házat találat érte, a bomba ugyan nem robbant fel, de egyenesen Imre testére zuhant, levitte őt az alsó szintre, azonnal meghalt.*

*Csak az érdekesség kedvéért meg kell említenem: a Színházi Élet 1929. január 20-i számában megjelent Krúdy Gyula: 'Disznölés a Margitszigeten' című elbeszélése, amelyben szerepel Gegus Dániel dunai kapitány, Gegus Ildikó déd-nagybátyja.

A szülők erről mit sem tudtak, hiszen a harcok lent folytak a Városmajor utcában. Német katonák rontottak rájuk, kiabálva, hogy valaki lőtt rájuk ebből a házból, ezért most mindnyájukat kivégzik. Osztrák anyósomnak sikerült megnyugtathatnia őket, de az első tűzszünetben el kellett hagyniuk a házat. Lopkodva mentek le a fiatal párhoz, ott tudták meg, hogy Évi özvegy. Nála maradtak az oroszok beérkezéséig, amikor a férfiakat 'malinkij robotra' rendelték (*kicsi kényszermunka, ami néha egészen Szibériáig vitte el az embereket*), Veress Pál professzornak is mennie kellett. A munka valóban nem volt nagy, másnap hazaengedték őket, de a lövöldözés még olyan hevesen folyt az utcán, hogy biztonságosabb volt a már orosz kézen levő Szent János kórházban maradni (január 23.-án foglalták el): beálltak beteghordozónak. Apósom azonban nem akarta a két szomorú nőt, a feleségét és a lányát tovább egyedül hagyni, és nekiindult, hogy rejtettebb úton, a saját háza felől közelítse meg őket.

Pali későbbi metszete a környékről – a 13/b a házuk

Amikor a többi férfi öt nap után hazaért, csodálkozva látta, hogy a Tanár úr nincs még otthon. Évi indult a keresésére, és közel a házukhoz, a lejtőn találta meg a hóban, holtan. Valószínűleg január 27-én kapott találatot. A szomszédok segítettek, egy szekrénybe fektették, és a saját kertjében temették el, a meggyfa alá. Évi május 14-én szülte meg félárva kislányát, Ildikót. A házuk erősen megrongálódott és teljesen kifosztotta a kétféle katonaság, sőt még egyes szomszédok is.

1946. január 6-án ifj. Veress Pál hazaérkezett a hadifogságból. Katonáskodásának és fogságának történetét ő írta meg, 1990-ben, egyik történész-sógora, Pityu kérésére (a másik történész-sógor, 1955-től, Heckenast Gusztáv lesz).

Katonaság – hadifogság – hazaérkezés

”1944. okt. 19-én vonultam be (mert tovább már nem bírtam dekkolni), a 101. légvédelmi tüzérszázaléhoz, mint póttartalékos, a nagyrészt túlkoros értelmiségiekből álló kiképzőszázad közlegényeként.

Pár hónapos bolyongás után (kiképzésről persze szó sem lehetett) vasúton Németországba szállítottak. Január eleje lehetett, mire megérkeztünk. Biblis mellett – ahol most atomerőmű van – egy katonai repülőtér védelmét láttuk el, azaz töltöttük az időt, s ha jöttek az amerikai repülők, elbújtunk. Április elején egy nap észrevettük, hogy a németek eltűntek, erre mi is útnak indultunk – egy lopott úrlapra általam hamisított ’Marschbefehl’ fedezetével – hazafelé. Tizenkét géppuskánk és egy szamar-húzta kordénk volt. Ezt az egész történetet nagyon meg kellene írni, de eddig nem tudtam rászánni magam, mert annyira inkább szégyellni valónak érzem, mint operettszerűen mulatságosnak. Egy hónapi menetelés után értünk München közelébe. Egy takaros kis faluban szállásoltuk be magunkat, a nevét sajnos elfelejtettem, a jegyzeteim pedig – mint később erre rátérek – elvesztek. Itt történt valami, ami mint történelmet talán érdekelhet, nem tudok róla, hogy valaki megírta volna. Parancsnokunkat, Hübner Lajos hadnagyot felkereste két úr. Tolmácsként részt vettem a tárgyaláson, amelyen előadták, hogy ők Ritter von Epp bajorországi Reichsstatthalter megbízottai. Főnökük a bajorországi náci uralom megdöntésére készül, a németekben nem bízik, ezért minket kér fel, hogy a főhadiszállásának az őrizetét ellássuk. Elvállaltuk, s két nap egy éjjel strázsáltunk a 12 puskánkkal egy erdei vadászlak körül, de nem jött senki. Aztán a müncheni rádióban, amely addig csak zenét adott, felhangzott Göbbels jellegzetes üvöltözése. Szegény Epp lovagot az SS agyonverte,* mi az erdőben eldugtuk a puskákat és idilli kis falunkban tovább vártuk az amikat. Ez április 28. táján lehetett.

*Ebben úgy látszik tévedtünk és megmenekült, mert a Meiers lexikon szerint 1946. dec.31-én amerikai fogságban halt meg.

Hogy pontosan hol volt a főhadiszállásnak kijelölt vadászlak, azt sajnos nem tudom megmondani.

Másnap néhány jeepen megérkezett az amerikai hadsereg. A zöme tovább ment a város felé, az ottmaradókkal sikerült elhíttetni, hogy afféle munkaszolgálatosok vagyunk. Nagyon jóban voltunk velük, lett cigaretta, konzerv, csokoládé. Két napig tartott ez a paradicsomi állapot. Aztán megjöttek az MP-sek (*Military Police*)– meg egy szlovák, aki Dachauból szabadult –, lelepleződünk. Május 1-én kora reggel fel kellett sorakozni, teherautón egy gyűjtőhelyre vittek, ott néhány órai várakozás után újabb teherautók jöttek. Nem valami szelíden feltuszkoltak: ordítózás, seggberugások, pofonok. Sokunktól az órát, néhánytól a gyűrűt, majdnem mindenkitől a hátizsákot szedték el. Nekem szerencsém volt, hogy csomagolás közben ért a riasztás. A legfontosabb cók-mókomat már nem volt időm a hátizsákba visszarakni, a hasam előtt tartottam egy batyuban. De a noteszom, és Perbay Zoli pajtásom zsákjában a részletes útinaplóm odalett. A teherautó néhány óra alatt visszavitt majdnem az egész úton, amin egy hónap alatt végiggyalogoltunk. Ludwigshaven mellett, egy futballpályán raktak ki. Drótkerítésekkel ’stockade’-ekre volt osztva, 200 emberre egy kb. 1000 négyzetméteres rekesz jutott, latrina már meg volt építve. Bemenés előtt DDT-vel fertőtlenítettek (bár lehet, hogy ez később, a ludwigshaveni beköltözés előtt volt, hiszen mi nem voltunk tetvesek, de két hónapi stockade alatt megtetvesedtünk). Végtelen sorbanállás után mosakodni is lehetett. Szokatlanul hideg volt. Aztán leültünk – és kb. két hónapig ott maradtunk. Előbb-utóbb majdnem mindenki eszkábált magának sátrat lepedőből, köpenyből, én egy volt szalmazsákból. Nemhogy nem emlékszem, de már el sem tudom képzelni, hogyan került cövek, karó, spárga stb. Már az első napon is osztottak kekszet meg csokoládét, fejenként egy-egy darabot. De naponta ennél többet még sokáig, talán tíz napig nem kaptunk, eltekintve persze a teától, amit elejétől fogva lehetett nagy kannákban vételezni. A stockade-ek között lehetett közlekedni. Csoda, hogy általában megvolt a létszám (folyton jöttek számolni). S még nagyobb csoda, hogy a zsúfolt-

ság és nagy tömeg ellenére nem emlékszem betegségre sem nálunk, sem a környező karámokban. Az embereket átabotában hajtották be a karámokba, így a mi csapatunk (fogságbaestünkör százan lehettünk még) németekkel keveredve több stockade között oszlott meg. Az amerikai alfőnök rábökés útján kinevezett valakit a karám parancsnokává, de az illető nem sok vizet zavarhatott, mert egyáltalán nem emlékszem rá, azt sem tudom, magyar volt-e vagy német. Hogy az egész futballpályán hányan lehettünk, nem tudom felbecsülni, a húszezret biztosan elérte a létszám. Az ellátás fokozatosan javult, de megmaradt hidegkonyha jellegűnek. A második hónapban aztán ismét paradicsomi állapotok jöttek: 2-3 ember naponta három 'K-ration'-t kapott (tolltartó nagyságú viaszolt dobozban konzerv, sós keksz, leves vagy kávépor, sütemény, cigaretta, gyufa, fogpiszkáló, stb.), hatalmas, azt hiszem 40 embert befogadó sátrakat állítottak fel és remek hálósákokat kaptunk. Július elején meglepetésszerűen átvezényeltek egy szabályosan kiépített sáortáborba, Heilbronn határába. Itt már felállított német keretlegénység fogadott, volt Lagermeister és helyettese, szakácsok, egészségügyiek, konyha, raktár (szerszámoknak), zuhanyok. Tulajdonképpen egy nagyváros volt ez, amely nem apró karámokból állt, hanem sok nagyobb táborból. Az ellátás gyengébb volt, mint a K-ration-ek idejében. Ebédre két ember kapott egy nagy kanál levest, ami néha 'schön dick' (jó sűrű) volt, de sokszor csak néhány szem rizs meg szilva úszkált benne. A vattaszerű amerikai kenyeret is utálta a legénységünk. Elterjedt a düh: 'A németek ellopják a kaját, azért koplalunk.' Ebben lehetett is valami! Olyan nagy ribillió lett – állítólag az egyik német szakácsot beledobták a forró leveses kondérba –, hogy a parancsnokság külön magyar tábor szervezett. Kell-e mondani, hogy néhány hét múlva a magyar táborparancsnok sátra alatt földalatti raktárt fedeztek fel, rizzsel és konzervekkel. A magyar parancsnokok alatt nem volt állandó konyhai személyzet. A jelentkezők felváltva dolgoztak ott, nagy volt a verseny, és az a hír terjedt el, hogy az egyik honvéd mohóságában 15 liter levest öntött magába és belehalt. Volt olyan eset is – ennek szemtanúja voltam, hogy 7 szem szilva volt a levesben, s a két partner összeverekedett az osztzkodásnál. Sokan barkácsoltak patikamérleget, hogy elosszák a kettőnek kiadott kenyéradagot. A leves sűrűségétől eltekintve azonban nagyon jó volt a heilbronni ellátás, hiszen reggeli és vacsora is volt: húskonzervek, vaj, peanut butter, s mint a levesnél, ennél is szigorúan a genfi konvenció szerint: két ember kapott egy egész adagot. Javította a helyzetet az is, hogy cigaretta is járt, amiért cserébe lehetett ennivalót szerezni. Külső munkára is lehetett kerülni, hetenként egyszer-kétszer mindenkire sor került. A mázlisták a raktárba kerültek, és sonkanadrágjukat narancssal, csokoládéval, sonkával kitömve jöttek vissza. (A németek itt hátrányban voltak a szűk nadrágjukkal.) Ezek az emberek aztán legendákat meséltek a katonai raktárak mérhetetlen gazdagságáról és arról, hogy milyen szemérmetlenül lopnak a raktáros amerikai katonák. (Lehet, hogy ezzel csak a saját, nem sokkal szemérmesebb lopásaikat akarták igazolni.)

A heilbronni raktárban én csak egyetlen egyszer voltam dolgozni, mert közben sokkal jobb bulim támadt. Először angol-német tudásom révén a táborkapuba osztottak be. A fogolytábornak ugyanis autonómiája volt, kapuját kívülről az amerikaiak őrizték, hogy senki se mehessen ki, de belül a foglyok őrsege vigyázott, hogy csak az jöhessen be, akinek erre valami engedélye van (például Vöröskeresztes bizottság, stb.). A kapuőrség nagyon irigyelt állás volt, mert állandóan ott tolongtak az ami katonák csencselni, üzletelni. Aki vagány volt, nagyon sokat kereshetett cigarettában vagy akár márkában is. Én ezt nem nagyon tudtam kihasználni, úgyhogy nem bántam, amikor valami ügyetlenség miatt elcsaptak. Mert arra azért jó volt a kapusság, hogy összeismerkedjem a 'művészet' iránt érdeklődő amikkel. Így sikerült megszervezni, hogy külső munkásként minden nap egy heilbronni fényképész elhagyott műtermébe jártam ki – idővel másokkal együtt, akiket bevettem a buliba –, s ott fényképről 'csodaszép' akvarell, majd pasztell arcképeket készítettünk. (Fizetés cigarettában – rendszerint nagyon smucig módon. A modellek túlnyomó többsége nem az otthon hagyott amerikai kedvese volt, hanem egy itt felszedett Fräulein.) Valóságos művészeti műhely alakult. Tevékenységünket dísz tárgyak készítésére is kiterjesztettük, s végül egy maga-sabb rangú mecénásunk (akiről természet utáni portré készült, olajban) kiemelte a csoportot a sátorból. A fogolytábor területén egy volt sóbányában nagy fatornyok álltak, ezeket nem tudom, mire használták az amerikaiak, mindenesetre az egyikben műtermet és szállást rendezhettünk be, felszerelést is kaptunk, s olyan jól éltünk, hogy az ellátásra vonatkozóan semmi emlékem sem

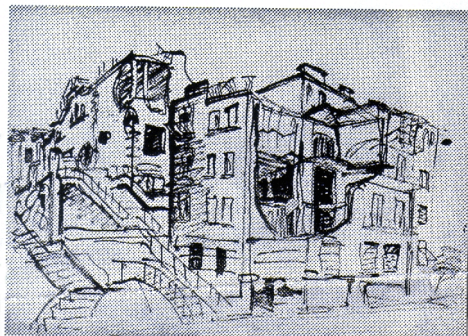
maradt, csak az, hogy volt egy kis csicskásunk, az hozta el az ebédet a három művész úrnak (Perbai Zoltán, Zalatnai Lajos, és én). Ez november körül kezdődhetett, mert arra emlékszem, hogy vaskályhával fűtöttünk. Kiállítást is akartunk rendezni a táborban, de a parancsnokság nem engedélyezte, főleg, mert azt mondták a képekről, hogy túlságosan auschwitzzi hangulatot árasztanak.

Sebesült fogoly (Perbai Zoli), Heilbronn, 1945 július – Veress Pál

A tábor feloszlásának eseményei már elmosódtak az emlékezetemben. Csak annyi, hogy egy zsák K- meg D-rationnel, rengeteg cigarettával, két US katonai hálósákkal és egy oldal-táskával értem haza 1946. január 6-án, mindehhez pedig pecsétes igazolással, hogy ezen dolgok 'are purchased', s jogos tulajdonomat képezik. Gazdagnak képzeltem magam, mert 2000 pengővel jöttem haza – s kiderült, hogy villamosjegyre sem elég.”

Döbbenetes látvány lehetett a romos vár, a Városmajor utca, a Fasor. A villamosablakból próbálta felmérni a házukon esett kárt, aztán megérkezett a lakókkal teli otthonba: kibombázott rokonok, ismerősök, Erdélyből menekültek és ismeretlenek. Itt értesült apja és sógora haláláról, kis unokahúga születéséről. Közülük senki sem volt otthon: anyja kórházban, hogy kicsit összeszedje magát, Évi és a kis Ildikó már jó ideje nálunk lakott, a Mese utcai lakásunkban, ahol volt ablak, valami kis gyöngye fűtés, több élelem, és főleg segítség Évinek. (A Mese utca 1. szám 12-lakásos társasház, apám 1937-ben szállt be egy II.-emeleti lakás építésébe, hogy ha férjhezmegyek, álljon készen. A szomszéd ház, a Mese u. 3., Veress Gézáné – Adrienne néni – és három fia tulajdona volt, de most ide költözött hozzájuk az Andrássy úti elegáns házból kibombázott Veress Gábor és felesége, Icu néni, egyetlen lányukkal, Katival. Eredetileg ezt a lakást meg Veress Évinek szánták a szülők, férjhezmenése után. (Furcsa véletlene a sorsnak: a két szomszédos házban Veressék és Deákék!) Rögtön átfutott valaki Éviért hozzánk, jöjjön és hozza a kis Ildit: megjött a bátyja!

Veress Pál rajza 1946-ból

Itt mondom el, hogyan kerültünk mi 1945-ben ebbe a lakásba. A szétbombázott József körutat persze minél előbb ott akartuk hagyni, az Endresz György téri (ma Magyar Jakobinusok tere) lakásban az 1944-ben a helyünkre költöztek laktak, talán vissza lehetett volna perelni, de ehhez nem volt kedvünk, a Mese utcai rám váró lakást azonban kiadták a szüleim mindjárt megépülése után egy katonatiszt-családnak, akik most, szerencsére, Nyugatra mentek. Anyám ugyan belterületi lakásra vágyott, de én olyan kétségbeesetten könyörögtem, annyira vágytam zöldbe, kertek közé, boldogan vállaltam a mindennapos elgyaloglást onnan a Rádióhoz, a Sándor utcába (most Bródy Sándor utca), és este vissza, hogy beleegyeztek. Apám elment a kerületi tanácshoz, hogy megszerezze a beköltözési engedélyt a saját lakásába. Egy faluról újonnan odakerült tisztviselő fogadta, és miután minden idevonatkozó papírt átnézett, furcsa kérdést tett fel: 'Mi ez, korrupciós ügy?' Apám kétszer is megismételtette vele, mire végre elérte a célzást és rávágta: 'Persze, korrupciós ügy! Két zsák krumplit tudok adni érte.' 1945. júniusában beköltöztünk.

Visszatérek Pali hazaérkezéséhez. Néhány napra rá megjelent nálunk, megköszönni, hogy gondját viseltük a húgának és a kislánynak. Hosszan beszélgettünk, egymással szemben ülve, vizsgáltuk egymást. Másnap a Rádióban azon törtem a fejem, hol is láttam olyan ívelt, sima szemöldököt, szelíd barna tekintetet ... azután egyszerre eszembe jutott: persze, Veress Pali! Attól fogva meg-megvárt délután a Rádió előtt (ott a közelben adott angolórát valamilyen lánycsoportnak), sétálgattunk – ő az amerikai hálózásból varrt öltözetében – és meséltünk.

Csakhogy én abban az időben, 1945-ben, 1946 első felében, nehezen viseltem a 'szingliséget', csöppet sem vágytam függetlenségre, olyan szemmel néztem meg a férfiakat, vajon melyikkel tudnám elviselni az életet. Válogathattam, felbukkantak régi udvarlók, új barátok, volt köztük olyan is, aki közel állt hozzám, próbáltam beleszeretni, de nem ment. Baráti társaságomba tartozott Csécsy Máda, az unokatestvére, Huszár Klára, aki hamarosan Devecseri Gábor felesége és operaházi rendező lett, dr. Gellért György törvényszéki bíró (Gellért Oszkár Nyugatos költő fia, Gellért Endre rendező bátyja) és felesége, osztálytársam: Boda Roxane és Mikes Ili (Mikes Lajos irodalmár lánya, Szabó Lőrincné Mikes Klára féltestvére, később Füsi József író felesége), és a bátyja, Mikes György; Gáborjáni Szabó Klára ('Kisklára', Szabó Lőrinc lánya, versmondó művész), Sebestyén Ádám, aki kiment Hollandiába, református pap lett – ő szeretettette meg velem Ady költészetét.

Szombatonként el-eljártam Devecseriékhez, Gabi felolvasta újabb fordításait, verseit, Karinthy Cini bohóckodott, Somlyó Gyuri franciásan átvett sállal, és hóna alatt Verlaine-kötettel járkált, Zolnay igyekezett engem behálózni – remekül éreztem magam ilyen irodalmi társaságban. A rádiósok között is akadtak 'érdeklődők', de a legesélyesebb egy melós, Ziegler Ferenc volt, aki csepeli szerszámlakatosként esti iskolában érettségizett, újságíró lett, evezős válogatott, Zágonira magyarosított, és nekem imponált, hogy olyan lenről indulva annyit olvas, úgy iparkodik, művelődik. Hozzátartozott ez ahhoz az elragadtatáshoz, hogy itt új világ születik, igazi egyenlőség, nincs különbség értelmiségi és melós közt, hihetünk abban, amiről eddig csak álmodtunk.

Közben tombolt az infláció. 1946. júliusában Ferencz Sári, akkor Kanadában orvosnak készülő barátnőmnek, hosszú beszámolót küldtem:

„A pengővel számolást már be kellett szüntetni, csak 'adópengőt' használunk. Egy adópengő tegnap 20000000000 pengő volt, ma 6000000000000000 pengő, tehát az adópengőben megállapított árak nem változtak, csak több pénzt kellett adni érte. Nem kívánom, hogy ezt megértsd, csak meg-próbálok nullákkal kiírni egy újság árát: 12120000000000000000000000 pengő. Lehet, hogy tévedek, a bankjegyeket a színükről ismerik fel az emberek, hiszen mindegyik csak pár napig van forgalom-ban, aztán teljesen elértéktelenedik. Tegnap jelent meg a 100-trilliós bankjegy (gyengébbek kedvéért: 1 trillió az milliószor billió, a billió pedig a millió milliószorosa.) Jellemző, hogy anyu tegnap vásárolni akart valamit a fűszeresnél, de sem ő, sem az eladó kisasszony nem tudta megállapítani, mi az ára. Végül a kisasszony kijelentette, meg kell várni a főnököt, az ki tudja mondani. A piacon így árulnak: 'a tojás 6 kék, a liszt 4 barna.' Úgy várjuk az augusztusi új pénzt, mint a megváltást. Sajnos az is csak ideig-óráig segít, mert amíg ilyen áruhiány van, nem tudják

stabilizálni.”

1946. augusztus 1-én végre jött a forint. 1 Frt lett 400 ezer quadrillióból (29 drb 0!), 1 kg alma másfél havi fizetésem. Még így is örültünk neki. Augusztusban kaptam magam, vonatra tettem kedves biciklimet és elindultam Pécsre. A szüleimnek írt levélből: „A város nagyon szép, tökéletesen ép és hihetetlenül ápolat. A ref. leánynevelő intézet internátusában aludtam, persze ingyen, hivatkozva Baár-Madas-múltamra. Hajnalban Hosszúhetényre, majd onnan biciklivel sorra a Keleti-Mecsek falvaiba, amíg az egyik, Kárász, különösen meg nem tetszett. A tanító ajánlotta Keresztúri-ékat, náluk lakom. A fekete ruhával végigháztam a falut, senkinek se kell, mert a lányoknak öregek, az asszonyok meg nem hordanak városi ruhát.”

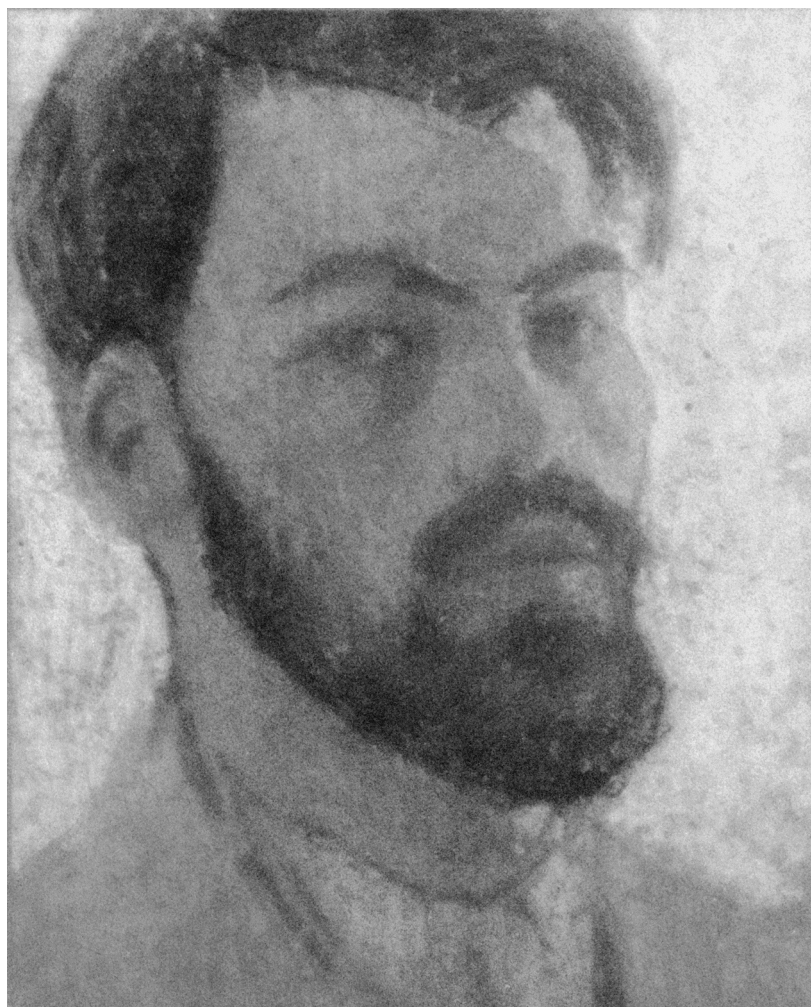
Bejártam Tolnát-Baranyát, kerestem az istensegítsi székelyeket. Végre Bonyhád közelében, Majoson rábukkantam az elsőkre.

A bicikliről annyit: a háború vége felé, a benzinhiány miatt csak katonai szempontból nélkülözhetetlen magánszemélyek tarthattak autót, ezért sokan bagóért eladták vagy elhagyták a kocsijukat. Apám, úgy emlékszem, 17 ilyen romos autót vett meg, hátha majd az alkatrészeket fel lehet használni, és a háború után el is adta mindet – két bicikli áráért. Így kaptunk júliusban, az ő 26. házassági évfordulójukra, végtelen boldogságunkra, Pityu meg én biciklit, attól fogva azzal közlekedtünk a Mese utcából mindenhová.

1946 – 1947

Két hétig tehát ott maradtam a faluban, hogy nyugodtan, külső befolyás nélkül eldöntsem magamban, kihez akarok tartozni. (Pesten a család és az érdekelt fiuk idegesen találgatták, vajon kivel utaztam el kettesben.) Két heti gondolkodás után már tudtam:

csakis Veress Pál lehet az!

Mégsem én tettem meg az első lépést, hanem ő: amint hazaérkeztem, azzal várt, hogy szeretne lefesteni. Faarccal egyeztem bele, úgy gondoltam, hogy egy felvilágosult, modern nő nem udvarlásnak tekint efféle felkérést, hanem a művészet oltárán hozandó, természetes áldozatnak. (Később kiderült, meg is bántottam azzal, hogy nem mutattam örömet.) A festés az akkor még erősen romos, válaszfal és ablak nélküli sarokszobában folyt. (Pali azévi zsebnaptára szerint, nyár végén kezdődött és, szinte minden délután, október 12-ig tartott). Úgy képzeltem, a portréfestés mindig ilyen aprólékos munka, később árulta el, hogy néhány óránál tovább nem dolgozik egy képen, fél az agyongyötréstől. 1946. október 12-én aztán befejezettnek nyilvánította, kölcsönösen szerelmet vallottunk, összetegeződünk, megcsókoltuk egymást – a kocka el volt vetve.

„...A függés, látom, életem neked...” (Madách)

A legboldogabbnak azt a pillanatot éreztem, amikor meg akarta beszélni a másnapi találkozást, én sajnálkozva más elfoglaltságra hivatkoztam, és ő erre mérgesen számonkérte, mi más dolgom lehet nekem!? Elöntött a boldogság: hát van valaki, aki igényt formálhat az időmre és rám magamra, valaki, akinek elszámolással tartozom! Igazolni tudom ezt egy októberi levelemmel:

„Szeretlek, szeretlek, sírni tudnék a meghatott boldogságtól, hogy megint tudok szeretni, hogy valakié vagyok, valahová tartozom, valakinek szolgálhatok. Köszönöm, hogy szeretsz. Ölelj magadhoz, és ne engedj el, mert nagyon egyedül és talajvesztett voltam és soha többé nem akarok egyedül lenni. Hozzá akarok tartozni egészen. Már tudom, hogy akkor is szeretnék, ha nem szeretsz (pedig ez szokatlan nálam), és ajándéknak érzem minden gyöngéd mozdulatodat, minden kedves szavadat.”

Talán az enyémre válaszul kaptam tőle néhány nap múlva egy 8-oldalas levelet, megpróbállok csipegetni belőle. „Ma én vagyok az, akinek muszáj írnia, mert másképpen kipukkadnék a belém szorult tömérdek érzéstől. Talán soha életemben nem voltam még ilyen állapotban. Hazafelé menet hangosan röhögtem az úton, és néha énekeltem, azt hogy ’megforgatlak szívesen, sírhatsz majd keservesen, ropogós csókom rajta-ad ragyog, el nem felejtjed!’ Aztán elszégyeltem magam és elhallgattam, de amikor eszembe jutott, hogy azt mondtad, nem szabad hozzányúlni, ez Pali párnája, muszáj volt újra hangosan röhögnöm. Meg eszembe jutott, mikor lemondtál minden gyönyörűségről a kedvemért, s erre még hangosabban röhögtem. Ha tudnád, micsoda nehéz útnak értem most a végére (tudom, lesznek még nehézségek, de a legnehezebbén túl vagyok). Most már bizonyára te is tudod a magyarázatát, hogy miért volt bennem olyan tragikus ’mi lesz velünk’-hangulat. Féktelenül

éltem kisfiú korom óta. A kisfiú-kori dolgokat sajnálom ugyan, de nem szégyellem. Mikor a németek bejöttek, abbahagytam minden nőügyet, aztán jött a katonaság, a fogság, és én el is felejtettem, hogy férfi vagyok.” (*Most már köztudomású, hogy a teádjukban nyugtatókat kaptak.*)
„Néha volt bennem egy kis önkínzó rezignáció, de nem mondhatom, hogy különösebb fájdalmat okozott. A szenvedés csak fokozatosan erősödött, ahogyan a magamra kényszerített ridegség leolvadt. A szerelem is csak fokozatosan támadt fel bennem, de amit akkor éreztem, semmi ahhoz képest, ami most majdnem szétrepeszt, a szívemet dobogtatja és a fogamat csikorgatja. Rájöttem, lehetetlenség, hogy föl kelljen adnom a reményt, elhatároztam, hogy azt a nagy lehetőséget, amelyet a te szerelmed kínál, okvetlenül kihasználom. Belelöktem magam a szerelembe. Ne haragudj, Édes, ezekért, s azért se, hogy ezt most elmondom, de muszáj, hogy kikerüljön belőlem, hogy ne legyen semmi titok többé köztünk, mert én szeretnék teljesen feloldódni benned. Olyan valaki, mint te, a legjerikóibb falakat is hamar ledönti. Visszatért az érzélem ereje, vissza az izgalom és a szenvedély. Kinyomoztam, hol lakik most a mi régi házi orvosunk, aki engem kölyökkorom óta ismert és kezelt, és elmentem hozzá. Megmagyarázta, hogy ha ez a depresszió hatására beállt pangás nem múlik el, kaphatok egy hormoninjekció sorozatot, és 1-2 hét alatt rendbehoz. És mikor azt kérdeztem, merhetek-e nősülni, azt mondta, nem hogy merhetek, de okvetlenül nősüljek meg, a válóperemet is fizeti, ha csődöt mond a tudományom.

Most itt ülök, részeg, kipattanni vágyó jókedvemet és boldogságomat nyugodt bizalom váltotta fel. Teljes bizonyossággal érzem, hogy egymáséi leszünk, teljesen bízom magamban. Ez az este talán még jelentősebb, mint majd a kőhegyi éjszakáink lesznek. Teljes emberré visszaalakulásom ma este végződött be. Nélküled, Édes, sohasem történt volna meg ez a visszaváltozás, a ridegség páncélja olyan erős volt, hogy csak egy akkora szerelem, amelyet senki rajtad kívül nem ébreszthetett volna bennem, lehetett képes áttörni. Ezt köszönöm neked, vagyis az életemet.”

A következő hónapokban nagyokat csavarogtunk a városban, felváltva verseket mondogattunk – én, aki versismereteimre olyan büszke voltam az iskolában, bizony hamar lebőgtem: Pali sokkal többet tudott. A legnagyobb élmény az volt, amikor francia gyakorlasként, váltott szerepben, egymásnak olvastuk fel Jean Giraudoux 'Trójában nem lesz háború' ('La guerre de Troie n'aura pas lieu') című szindarabját. A fűzött francia könyvet 1946 karácsonyára félbőrbe kötve kaptam vissza tőle, benne új címlappal és sok illusztrációval.

Ebből az időből származik Pali egyik rajzos levele: milyenek lesznek a reggelek, ha már házások leszünk (reggeli torna, zuhanyozás – sajnos csak nyáron, mert a fürdőszobában nincs fűtés, de még csak melegvíz sem, a konyhában fazékban melegítünk vizet). És mert időrendben úgysem tudnám elhelyezni, hiszen nagyjában évről-évre jöttek utazásairól a rajzos levelek, az évfordulókra egy-egy nekem szóló művészkönyve készült, itt említem meg az utóbbiak közül a legfontosabbakat: a fentemlített Giraudoux után következett a Vallomás (Szerelmes versek, 1955, Vas István válogatá-sában); József Attila Ódája; egy könyvecske, mely szerint gonosz hatalmak akadályozták gyerek születését és egy másik, 1950-ból, Fruzsza világrajövetelének örömére; vagy egy alumínium-metszetes Enkidu története, a Gilgames-eposz alapján, a 40. házassági évfordulónkra.

1947. február 7-én, a 25. születésnapomon eljegyeztük egymást (de a gyűrűkbe az 1946. október 12-i dátumot vésettük). A március eleji „leánybúcsú” jelenléti íve itt látható, Radnóti Miklós Fannyja, a rádiósok Fifije, Ortutay titkárnője* pedig így mentette ki magát: 'A leánybúcsún sajnos nem lehettem jelen, pedig a Nagy Főnök is el akart jönni, úgy meghatódott a meghívódon és a leveleden, ezért csak így kívánok...' stb. Ide tartozik főnököm, Káldor György 'alkalmi költeménye' (részlet): 'Saluons donc la fille / Notons: la plus gentille / De notre section, / C'est elle que nous buvons: / Soyez toujours sage / Dans votre mariage / Comme on dit: les meilleurs vœux / A couple si heureux.' Sőt még angolul is versben köszöntött fel, és én sem maradtam adós: hasonló francianyelvű klapancia-remekkel válaszoltam.

*Ortutay Gyulát már előbb, néprajzosként ismertem. Radnóti Fifit minden kezdő rádiós lány, így én is, tisztelt és szeretett főnökének tekintette, és gondolatban vele együtt reménykedve várta 1946-ig, hogy Radnóti még hazakerül.

1947. április 12-én, három nappal Pali 27. születésnapja után, összeházasodtunk. Nem lehet ember boldogabb, mint én voltam akkor – és azután még 52 éven át. Mégis, amíg anyámmal taxiztunk a templom felé, elfogott a pánik: hátha tévedtem, micsoda sorsdöntő elhatározás, mi lesz, ha mégsem olyan ember, mint amilyennek szerelmesen látom! Legszívesebben kiszálltam volna az autóból. És úgy két hétre rá még egy hasonló rémületen estem át. Éjszaka közepén arra ébredtem, hogy Pali veszettül ugrál az ágya körül, és egy kancsóból vizet önt bele. 'De hiszen ez örült vagy részeg! Mi lesz velünk?!' Csak akkor nyugodtam meg, amikor kiderült, hogy cigarettázott az ágyban, elaludt és az új, szép pehelyaplana meggyulladt, lángolt és füstölt. Befoltoztam és évekig titkoltam, dugdostam anyám előtt.

Az esküvőt a lehető legszerényebben, csak a szüleim és anyósom jelenlétében tartottuk a Hőgyes Endre utcai unitárius templomban. A régi szürke kosztümömhöz új nyersselyem ingblúzt kaptam, a fejemen széleskarimájú szalmakalap. Dr. Csiki Gábor esperes úr esketett, hosszú beszédet tartott, amelyben a házasság szörnyű nehézségeit, viharait ecsetelte – alig bírtuk visszafojtani a vihogást, mert köztudott volt, hogy nagyon rossz viszonyban él a feleségével. Utána ünnepi ebéd a Mese utcában, az esperes úrral együtt. Fénypontja az volt, hogy akkori háztartási alkalmazottunk, a Kőszeg környékéről származó Teréz, nagycsontú, minden bájít nélkülöző vénlány (aki erre az alkalomra segítségül hívta tökéletesen hasonló nővérét is), valamilyen festményen vagy filmen látott módon, félkézzel magasba emelve hozta be a nagy tálakat. Mindenkinek elállt a lélegzete, de persze dicsérgettük őket.

A nászutunknak is voltak mulatságos vonásai. A hagyományok szerint a velencei Szent Márk térre utaznak a nászutasok, de erre nem lévén lehetőség, mi megelégedtünk azzal, hogy HÉV-vel Pomázra mentünk, és onnan gyalog fel a Kőhegyi menedékházba, ahol előre foglaltunk helyet, de nem vallottuk be, hogy nászutasok vagyunk. Elképedésünkre egy 20-ágyas terembe kerültünk, pontosabban 10 darab emeletes vaságy közül választhattunk, szerencsére rajtunk kívül egyetlen vendége sem volt a turistaszállónak. Ezt különösen mulatságossá tette az, hogy anyu szerint ilyenkor elengedhetetlen egy rendkívül pompás hálóing, és rózsaszín tiszta selyemből, régi csipkebetétekkel varratott nekem egyet. A hatás frenetikus volt: Pali majd leesett az ágyról röhögtében.

Éva nászúton

Csodás tavaszi idő volt, a nyaranta száraz hegyen most tavacska fénylett, Pali az erdőszélen aktot festhetett, semmi sem zavarta meg az örömünket. Bejártuk a Pilist, elmentünk a Lajos-forráshoz, a Gyopár-forráshoz (egyébként, az emléktábla szerint, Petőfi is bejárta 'a Kőhegy szörnyű meredélyeit' – 360 méter magasságot!). Székely népdalokat énekelgettünk (mindketten a cserkészcsapatban tanultuk, és én sok ilyen ismertem meg 1942-ben, amikor a Bácskába telepített bukovinai székelyeknél töltöttem egy nyári hónapot, 'pöttyöslány-csapatban').

A közös éneklés, úgy érzem, egy életre megadta kettőnknek az együttélés alaptörvényét: talán mindjárt első nap történt, hogy énekelünk egy dalt, amit más-más refrénnel ismertünk. A következő versszak végét megint eltérő refrénnel adtuk elő, csakhogy most mindegyikünk úgy, ahogyan előzőleg a másiktól hallotta. Egymásra néztünk, örültünk: 'Ez mindig így lesz!' (Sikerült is betartanunk: Pityu három évvel későbbi, Párizsból apánknak írt levelében megkérdezte, ki viseli Éváéknál a nadrágot? Apánk válasza: 'Éva intéz mindent, de csakis olyat akar, amit Pali szeretne.' Ide tartozik az is, hogy éveken át másoknak csak úgy emlegettem: 'az uram', és csak mikor már minduntalan rámszóltak, hogy ez idejét múlta, tértem rá 'a férjem'-re.

A „pöttyöslánysághoz” egy kis magyarázattal tartozom: 1942 nyarán olvastam egy felszólítást, jelentkezzenek 'az Egyetem önkéntes munkaszolgálatára, a Zrínyi Ilona 83. számú csapatba, fiatal lányok, akik készek elősegíteni a betelepítettek meghonosodását'. Jelentkeztem sokadmagammal, azonnal összebarátkoztam Révay Zsókéval, dr. Révay József klasszika-filológus lányával. Egész idő alatt együtt dolgoztunk. Istensegítsben az iskolában volt a szállás, de mi ketten biciklin átjártunk Andrásfalvára, hogy ne szóljon bele senki az elgondolásainkba: óvodás és iskolás-

korú gyerekekkel foglalkoztunk, barátkoztunk az asszonyokkal, próbáltuk őket az itteni főzéssel, szokásokkal megismertetni, részt vettünk a munkájukban, még istállófalat is tapasztottunk. Egy-egy énekes, székelytáncos estet rendeztünk.

Később borzasztó fájdalommal értesültünk további sorsukról: a Bácskát visszacsatolták Jugoszláviához, a székely férfiak zömét elvitték, a most már teljesen lerongyolódott asszonyokat, gyerekeket, öregeket ismét hónapokig tartó vándorútra terelték, a Dunántúlon a kitelepítendő svábok házaiba telepítették. (Jellemző rosszindulatú mondat egy akkori Híradóból: 'A svábok sorsukra hagyták a jószágot, és Németországba utaztak.')

Részlet egy 1956-os, a szüleimnek Hajdu-Bihar-megyei kitelepítésükbe írt levelemből: „Emlékeztek, hogy pöttyöslány-koromban volt egy 'kérőm', György Menyhárt székely fiú, aki aztán még évekig írogatott és minden levelét így kezdte: 'Kelt és tisztelt soraim.' Hát most meg-

jelent nálam. Megnősült, két elemista fia van, Tolnában laknak (ahol én 1946-ban a Mecsekben nyaraltamban megtaláltam őket – akkor találkoztunk utoljára). Itt várt az utcán a ház előtt, amikor hazajöttem. Alte Liebe rostet nicht.”

Visszatérek házasságunk legelejére. Az alagsori imádott kis lakás berendezésén mi csak az utolsó simításokat végeztük. Pali esküvő előtt mindent lerajzolt, minden bútort arányos méretben papírból kivágott és elhelyezett, és a két mama meglepetésként ennek alapján kitakarított és a helyére tétetett mindent. (Jellemző, hogy bármilyen meglepetés volt is belépni a szépen berendezett szobába, kicsit csalódottak voltunk, hogy ez nélkülünk történt.) Egyébként a lakberendezés-terv könnyítette meg Palinak előzőleg a leánykérés nehéz feladatát. A Mese utcában, az én biedermeier lányszobámban ülve készült a tervrajz, és közben belépett apám, aki tudta, hogy ünnepélyes pillanat közeleg. Megkérdezte, mit csinálunk, és Pali előadta a szándékát. 'Nagy fába vágod a fejszédet, fiam' – mondta apám – , azóta kiderült, hogy több barátnóm apja is ezt mondta ebből az alkalomból, úgy látszik, ez volt az elfogadott formula.

Csodálatos élet kezdődött. Én eljártam dolgozni a Rádióba, Pali egy vállalati lánycsoportnak angolórákat adott, rajzolt, akvarellezett. Igyekezett pénzt is keresni: alkalmanként festett díszleteket Varga Mátyás mellett a Nemzeti Színház előadásaihoz, papírmasé bábufejeket készített piaci árusnak, ünnepi dekorációt Sinkó Károllyal együtt a Rádiónak, hetenként háromszor közösen ollóztuk össze és fordítottuk le a rádiónak a tallózót a sajtóból. Mindenekelőtt azonban készült az első komoly, önálló kiállítására, és én végtelenül boldog voltam, hogy a jó rádiós fizetésem felmenti őt a kulimunka alól.

Éva és Pali a kis lakásban

1947. márc. 6. Én Palinak a Rádióból. „Nem tudok ellenállni, hogy ne írogassak neked a legnagyobb rumli közepette. Gondolkozz a hall-freskón, a kerti ernyőn és mindenem, ami befesthető, megfaragható, kivéhető – a mi lakásunkba.” (A hall-freskó, a mostani könyveszobában, elkészült, szép betlehem lett, Évi és a kisbaba Ildi volt a modellje – sajnos néhány év múlva tönkrement, le kellett meszelni, később tapétázni is.)

1947 októberében, ifjúházas korunkban, a Vallás- és Közoktatási (VKM) Minisztériumban dolgozó húga, Veress Évi útján Pali beutalást kapott a Velencei tóhoz egy – ugyancsak egyszerű – alkotótáborba: írók, költők, festők, férfiak, nők vegyesen, közös szállást kaptak egy nagy osztályteremben. Itt ismerkedett és barátkozott össze Rákos Sándorral, Berda Józseffel, Haynal Annával, Balázs Annával – legtöbbjüket le is rajzolta.* Egy hétvégén én is meglátogattam, és roppant romantikusnak találtam a művésztábor.

* A rajzok a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonában vannak, itthon csak fénymásolatban.

1947. október 16. Utószó az én levelemhez a kisvelencei VKM-üdülőbe: „Azt álmodtam az éjjel, hogy három csecsemőm van, de az egyik két hónappal fiatalabb a másik kettőnél. Szoptattam őket, persze a nagyok mindig ki akarták túrni a kicsit, kőkemény és nagy volt a mellem, sok tejem volt, és olyan büszke és boldog voltam (csak a jobb mellem, mert a balból vér jött, de nem féltem, tudtam, hogy majd meggyógyul). És úgy szerettem a gyerekeket, különösen azt a kis maflát, aki úgy tátogott a mellem után, és nekem kellett mindig a szájába dugnom, hogy ő is kapjon valamit. Úgy-e lesz hamar gyerekeim? Fruzsni-Dani?”

1947. október. Pali nekem Kis-Velencéről: Beszámol a társaságról, nem nagy rokonszenvvel. „Koroda Miklósné összetetegeződött mindenkivel, valóban nagyon érdekes nő, negyven felé járhat, a férjével együtt idült alkoholistáknak mondják őket, mindenesetre folyton isznak. Az asszony ugyanolyan szabadszájú, mint a férje. Az agg színész házaspárt teljesen elvadították. Aztán Berda József megjelenése feltette a koronát. Annak t.i. egy cseppet sem kell innia ahhoz, hogy állandóan ocsmányságokkal traktálja a népet, de ő csinálja ezt a legkedvesebben. A társaságban (Rákos kivételével) ő az egyetlen igazi költő. Ez az egész nagyivó, zseniskedő, a káromkodást és lustálkodást kultuszként művelő, félrecsúszott félművész társaság, melynek Imecs, Koroda a képviselői, végtelenül távol áll tőlem és tőled is. Igaz, hogy társaságban nagyon mulatságosak. Nekem irtó rossz itt egyedül. Jöttek ugyan este néhányan, Iván Szilárd festő és neje festő, Rákos Sándor író és neje (*az első felesége, Varga Magda*) festő, Derzsi Sándor író és hölgye festő, valamint Balázs Anna író, kommunista és előkelő. Vacsora után igen magas színvonalú társalgás folyt, szokásomtól eltérően élénken részt vettem benne. Ezek az esti beszélgetések mulatságos és fontos részét fogják képezni a napi pogramnak, csak sajnos hajlanak arra, hogy politikaivá fajuljanak. Rákos és neje, különben szintén kommunisták, nagyon megnyerték a tetszésemet. Kortársak és ismerősök Sikutával, Megyeri Barnával, Péterfi Pistával. Szintén velem egyidős Derzsi, de kissé reakciós. Iván Szilárdék nagyon kedvesek, de más generáció, jóval idősebb és más szellem. Balázs Anna mindezen felül hiszti, olyan mint egy rossz álom.”

1947. október. Én Kis-Velencére. „Ma anyuéknál vacsoráztam, jól be volt fűtve, álmos voltam és ottmaradtam éjszakára. Furcsa, hogy a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudtam beleélni magam, hogy ez az én otthonom volt, az én ágyam, teljesen idegennek éreztem magam és nagyon-nagyon vágytam haza. Mégis örülök, hogy ottmaradtam, annyira örültek és ünnepeltek, hogy egészen elszégyeltem magam.” Máshol: „Ildi angyali. A két kutya vetélkedve rombolja a lakást, paplanokat, stb. — szerencsére nem nálunk.” Megint máshol: „Anyuka nagyon boldoggá tett az este, mert amíg fenn voltam Évinél, egy csattosüveg forró vizet tett az ágyamba, és én az egész napi fagyoskodás után azt se tudtam, hová legyek örömben. Úgy örülök, hogy Évi is sűrűn lejár hozzám beszélgetni.”

A Rádióban két barátnőre tettem szert: Grandpierre Emilné Szegő Magda akkoriban már másodszor volt 'Emici' felesége, okos, művelt, önálló egyéniség, barátságunk a haláláig kitartott (ő lett Panka keresztanyja). Sokat szenvedett Emici hűtlenkedéseitől. (Egyébként igen jó barátságban voltam Emici közbülső feleségével, Grandpierre Lilivel is, aki válásuk és Emici-Magda újabb házasságkötése után is változatlanul rajongott és szenvedett érte. Corvinás kollégák voltunk.)

Másik rádiós barátnőm egészen más fajta: Tönkö Erzszi falusi lány volt, kevésbé iskolázott, de rendkívül érzékeny az irodalomra, főleg a versekre, hihetetlenül figyelmesen és megértve olvasott. A férje a rendőrség kiváló bűnügyi nyomozója volt. A Nagykörúton laktak, négyszeres társbérletben: egy nagy lakáson négy családnak kellett osztoznia. Nekik hármójuknak, Ági kis-lányukkal, a volt cselédszoba jutott, ha szétnyitották a kiságyat, nem lehetett kimozdulni a szobából. Zokszó nélkül viselte a sorsát, önként, jókedvvel tartotta rendben a közös helyiségeket, az ő remek magatartásának eredményeképpen a társbérletből lassan közösség alakult, kezdték megosztani a feladatokat – nem sok lakásban folyt ilyen békésen az élet. Erzszi hamarosan gépírónőből az Ifjúsági és Zenei osztály stúdióelosztója lett, felelősségteljes, zűrös feladattal. Ági lányuk, a Rotterdams Philharmonisch Orkest másodhegedűse, Rotterdamban él muzsikus férjével, de van kis nyaralójuk Magyarországon is, sűrűn jönnek Ági anyjához, és amíg jó erőben volt, gyakran hívták ki

magukhoz.

1947. december. Muszáj kicsit hencegnem, csak hogy bizonyítsam, nem voltam mindig ilyen feledékeny, szétszórt, rövid eszű, nehéz felfogású, mint most, öregkoromra. A rádiós papírok között kezembe került – és egyszeriben eszembejutott –, hogy kezdő rádiós koromban, amikor velem együtt sok új ember került oda a régiek helyébe, előírták, hogy részt kell vennünk a Székesfővárosi Lélektani Intézet képességvizsgálatán. Több órán át tesztelték kifejezőképességünket, logikánkat, szervezőképességünket, munkateljesítményünket, figyelmünket, koncentrációképességünket és még egy tucatnyi egyéb dolgot, amit már alig értek meg. Az eredmény: 'Saját 27 tagú csoportjában az első'. Büszkeségemet még az sem törte le, hogy jól tudtam, nálam sokkal tehetségesebb, kiválóbb emberek is voltak velünk (karmester, kitűnő rádióriporter, stb.), én csak a jókislány-képességeimmel főztem le őket.

Adolph Meisel, 25, 33
 Apponyi Albert, 23, 81
 Ascher Oszkár, 69
 Baják Rozália, 39
 Bajomi Lázár Endre, 83
 Bakó Éva, 3
 Baktay Rozália, 76
 Balázs Anna, 99, 100
 Balázs Márton, 71
 Baleczky Emil, 83
 Bálint György, 84
 Bán György, 83
 Barabás Anna, 3
 Barabás Miklós, 7
 Barna Ferdinánd, 1
 Bartók Béla, 39, 83
 Báthory Gábor, 3
 Bauer Emil, 18
 Beczássy Piroska, 66
 Beke Manó, 14
 Benczédi Sándor, 58
 Benes József, 41, 64
 Berda József, 99, 100
 Bibó István, 53
 Blum Dávid, 19
 Boda Roxane, 64, 90
 Bogdán Mária, 41
 Boldizsár Iván, 55
 Bornemisza János, 83
 Brassai Sámuel, 7
 Bródy Sándor, 90
 Brúz Terézia, 39
 Buzás Viktória, 22
 Clara Crull, 33
 Császár Károly, 40, 58
 Császár Mária, 2, 15, 40, 58
 Csécsy Imre, 55
 Csefkó Éva, 6
 Csifó László, 6
 Csillag Imre, 2, 51, 52
 Csillag Irma, 51
 Csillag István, 51
 Csillag József, 51
 Csillag Margit, 51
 Csillag Mátyás, 2, 76, 78, 81
 Csillag Ottó, 71
 Csillag Palkó, 51
 Csillag Veronika, 84
 Csitáry Emil, 70
 Csókai Adolf, 45
 Csókai Frigyes, 45
 Csókai Paula, 45
 Csókai Regina, 45
 Dalos László, 83
 Deák Dávid, 18, 40, 70
 Deák Éva, 2, 53
 Deák Károly, 22, 41, 76
 Deák Mariann, 2, 18, 19, 50
 Deák Pál, 19, 41, 51
 Deák Péter, 2, 19, 81
 Demeter Péter, 19
 Derzsi Sándor, 100
 Deuts Emánuel, 5
 Deuts Manó, 16
 Deutsch Béla, 6, 17
 Deutsch Hermann, 44, 45
 Deutsch Irma, 19
 Deutsch Jozefa, 16
 Deutsch Jozefina, 5
 Deutsch Manó, 18
 Devecseri Gábor, 55, 90
 Dr. Kovács Károly Pál, 76
 Dr. Polgár Sándor, 51
 Dr. Stollár Béla, 59
 Dr. Veress Pál, 6, 28, 58
 Dr. Zipser, 19, 20
 Ehrlich Miksa, 20
 Endresz György, 54, 59, 73, 90
 Eötvös Károly, 16
 Eötvös Loránd, 23
 Falka Julianna, 3
 Fazekas János, 51
 Fejér Lipót, 14
 Fejes Bertalan, 50
 Feleki László, 60, 73, 74
 Ferencz József, 43, 55
 Ferencz Sári, 61, 90
 Fiers Péter, 60
 Fischer Annie, 17
 Fischer Elli, 45
 Fischer Ellit, 45
 Fischer Etelka, 6
 Fülöp Ágnes, 51
 Fülöp Éva, 51
 Füsi József, 83, 90
 Gabrielli Elemér, 81
 Gachot Klári, 84
 Gács Áron, 3
 Garzó Teri, 53
 Gegus Ildikó, 2, 37, 38, 39, 85, 89, 99, 100
 Gegus Imre, 2, 64, 66, 74, 85
 Gelléri Andor Endre, 84

Gellért Endre, 90
 Gellért György, 90
 Gellért Oszkár, 90
 Georg Dippe, 61
 Gergely Tódor, 16, 17
 Gévay Gabi, 45
 Gobbi Hilda, 80
 Grandpierre Emil, 100
 Grandpierre Lili, 100
 Gutthard Matild, 16, 18
 Gutthard Matilda, 18
 Gutthard Tódor, 16
 Gutthardok Gergely, 17
 Guttmann Gyula, 18
 Gyöngyi László, 83
 György Menyhárt, 97
 Haász Judit, 51
 Haász Miklós, 51
 Halász Tibor, 62
 Hartmann Ilona, 22
 Haynal Anna, 99
 Heckenast Gusztáv, 2, 87
 Hegedüs Lóránt, 60
 Heinrich Burmeister, 38
 Hieronymi Károly, 30
 Hofmann György, 67, 71
 Horthy Miklós, 46, 78
 Hübner Lajos, 87
 Huszár Géza, 29
 Huszár Klára, 90
 Huzella Elek, 83
 id. Deák István, 2, 49, 52, 79
 ifj. Deák István, 2, 16, 43, 50, 52, 53, 54, 55,
 56, 62, 66, 69, 71, 73, 78, 80, 84, 87, 91, 96
 Ignaz Reich, 20
 Iván Szilárd, 100
 Jánossy Etus, 38
 Járdányi Pál, 58
 Johanna Cronéval, 37
 Josephus Flavius, 20
 József Attila, 94
 Káldor György, 84, 94
 Károlyi Sándor, 15
 Kárpáthy Gyula, 66, 76
 Katona Ferenc, 71
 Kégl György, 41, 50
 Keller Paula, 20
 Kemény József, 51
 Kemény Pál, 51
 Képes Géza, 83
 Kerekes Béla, 65
 Keresztes Éva, 19
 Keresztes Ferenc, 22, 41
 Keresztes Julianna, 74
 Keresztes Márka, 15, 22, 40
 Keresztes Zsigmond, 22
 Komis Amália, 7, 8
 Kómis Amália, 7
 Kómis Zsuzsanna, 40
 Kontra Ilus, 16
 Koós Károly, 54
 Koroda Miklós, 100
 Kossuth Lajos, 77
 Kotsis Iván, 18
 Kovách Géza, 73
 Kovács György, 22
 Kovács Károly, 39
 Kovács Pál, 22, 64
 Kováts Zsuzsa, 73
 Kramer Zsófi, 45
 Kriegsau Emil, 16
 Kriza János, 3
 Lánzos Endre, 23
 Lánzos Kornél, 23, 24
 Lapp Henrik, 50
 Liszt Ferenc, 7
 Löffler Béla, 72
 Lorántffy Zsuzsanna, 53
 Major Tamás, 73, 80
 Malom Aranka, 2, 3, 4, 7, 10, 13
 Malom Zsigmond, 7, 8, 9
 Mandl Oszkár, 51
 Mandl Péter, 51
 Manovill Endre, 45
 Manovill Tibor, 81
 Mányi István, 37, 38
 Mányi Judit, 37
 Mária Terézia, 42
 Marton László, 22, 64
 Mayer Aranka, 51
 Megyeri Barna, 100
 Meisel Dóra, 2, 22, 33
 Menzl György, 52
 Menzlné Polgár Bözsi, 52
 Mikes György, 90
 Mikes Klára, 90
 Mikes Lajos, 90
 Molnár Aurél, 83
 Móricz Zsigmond, 78
 Nagy Endre, 24
 Nagy Ferenc, 66
 Nagy Lajos, 6

Nagy Zoltán, 7
 Nánási György, 60
 Nizsinszkij Tamara, 83
 Ortutay Gyula, 94
 Pacsu József, 17
 Pázmány Péter, 32
 Perbay Zoltán, 87
 Pethényi Salamon, 31
 Pethényi Salamon János, 31
 Preisz Katalin, 68
 Ráday Mihály, 31
 Radnóti Miklós, 94
 Rákóczi Ferenc, 23, 67
 Rákóczi György, 3
 Rákos Sándor, 99, 100
 Rákosi Mátyás, 66, 84
 Ravasz Boriska, 53
 Ravasz László, 60
 Révay József, 96
 Révay Zsóka, 96
 Ritter von Epp, 87
 Robinson Crusoe, 55
 Róka Éva, 59
 Röck Szilárd, 72
 Róna Éva, 76
 Rózsa Mihály, 22
 Rupert Gosling, 83
 Sándor János, 23
 Schmidt Frigyes, 76
 Schöpflin Gyula, 83, 84
 Sebestyén Ádám, 60, 90
 Sinkó Károly, 98
 Sipos Gyula, 73
 Somlyó György, 55, 90
 Stirling György, 66
 Stollár Béla, 19, 59, 60, 65, 66, 72, 73, 76, 78
 Stollár Rózsi, 74
 Szablya János, 67
 Szabó Klára, 84, 90
 Szabó Piroska, 53
 Szakasits Árpád, 66
 Szakasits György, 76
 Szánthó Norbert, 76
 Szathmáry Tamás, 55
 Szepesi György, 83
 Szilágyi Erzsébet, 32, 59, 79
 Szilágyi István, 41
 Szilágyi János, 55
 Szilágyi János György, 55
 Szobotka Tibor, 83
 Takács István, 50
 Tarics Sándor, 60, 73
 Thurzó Gábor, 18
 Tildy Zoltán, 66
 Tímár Anna, 2, 22, 44, 46, 52, 56
 Timár Pál, 52, 81
 Timár Zsófi, 2
 Tisza Ilona, 54
 Tolnai József, 60
 Tönkő Erzsébet, 100
 Török Erzsébet, 83, 84
 Török Pál, 64, 68
 Tóth Aladár, 17
 Tóth András, 71
 Udvarhelyi György, 71
 Ungváry Krisztián, 79
 Unterreiner Viktor, 67
 Vadadi Zsuzsanna, 7
 Váncsa Klári, 6
 Varga Dombi, 83
 Varga Magda, 100
 Varga Mátyás, 98
 Vas István, 5, 94
 Vas Zoltán, 19
 Vasdinnyi István, 72
 Veres Péter, 66
 Veress Anna, 2, 20, 37, 42, 60, 100
 Veress Áron, 5
 Veress Boldizsár, 3
 Veress Böske, 15
 Veress Éva, 2, 37, 64, 74, 85, 89, 99
 Veress Fruzsina, 37, 94
 Veress Gábor, 3, 5, 14, 17, 39, 89
 Veress Géza, 25, 38, 89
 Veress Gézáné, 89
 Veress István, 3
 Veress Katalin, 2, 7, 40
 Veress Pál, 2, 3, 4, 5, 15, 22, 25, 26, 28, 29,
 30, 56, 58, 61, 66, 73, 74, 85, 87, 89, 90, 92
 Veress Vilmos, 2, 4, 6, 7, 10, 12
 Veress Zsóka, 70
 Vince István, 58
 Vincze István, 15
 Vincze Pál, 40
 Vofkori László, 4
 Wittman Ferenc, 6, 23
 Ziegler Ferenc, 90
 Zipser Antónia, 20
 Zipser Jakab, 20
 Zipser Malvina, 19, 20, 40
 Zipser Matild, 19
 Zrínyi Ilona, 96

